

7. Or. XV. 3. 66.

Марш-д.

Маршак. 43.

Тўньасэ шэмэрийт, интыш ушызэ!

МОШТЫМАШТЭ

ПОЙАНЛЫК.

Рэдакцыя - Ботаника

Школышто лудаш.
 „Йошкар Кэчэ“ газет Рэдаксийн изданижэ.

Г. КРАСНОКОКШАЙСК.
 Первая Государственная типография.
 1923 г.

[Faint, illegible text covering the majority of the page, possibly bleed-through from the reverse side.]

Тошто марийын илышыжэ.

Христос дэч шуко ожно мэмнан илимэ Россия мыландыштэ тэгыз (тўтан) лиймэ дэч вара, иэш шуко мартэ пимогый калык лийын огыл. Азия, Сибир мыландыштэ, Россия дэч кўкшлан вэрыч, тегыз (тўтан) лийын огыл да, тушто осэк тўрлэ калык тўлэн илэн. Мэмнан марийат шкэ урлыкшо-фин, мадиар, эстон, вогул, нэрмыак, одо, зырян, мордыва, мөшэр да монь пырля Сибирьштэ, Алтай дэн Урал курык коклаштэ илэн. Нушлан тыштэ илаш шыгыр лиймэкэ, тидэ каласымэ калык - шамыч Христос дэч кок шўдэ ий очмч, шкэ кашакышт дэнэ тидэ Россия мыландыш кусинэн толгт. Марий калык Ош вичэ дэнэ, Кама дэн, Йул дэн волэн, Шэм тэгыз вэлыш кайэн, Дон вўд вокт-нэ илаш тўналын. Тудын воктэнак мадиар дэнэ мордыва калык илэн. Нуно дэч кэчывал йўмакэ, Шэм тэгыз воктэнэ, Турко урлык Скиф калык лийын. Христос дэч 100—150 ий вара марий илимашкэ Китай гыч лэкшо осал гуни калык толын да, марий Дон вўд дэч тэнийсэ Рязан, Тула, Калуга, Владимир, Москва, Ярославль, Тверь, Новгород, Олонен, Вологыда губэрнаш кайэн. Тунам тыштэ моло ик тўрлэ калыкак лийын огыл. Нуно лэч кас дэн иўд йўмалнэ эстон, фин, зырян илэн улыт.

Христос шочмо дэч вара кум шўдэ ий марий калык гэрман (Гот) кугыжалан Германарихлан йозакым тўла. 375 ий дэч вара гуна калык Гот кугыжам сэгэн, нуным кас йўмакэ шўкалмэкэ, марий калык иыл шўдэ ий нарэ адак шкэ йўдыкнэ дэн, тошто тунэммыжэ дэнэ ила. Тидэ жаныштэ марий дэч кэчывал йўмалнэ тўрлэ осал калык ховар, хива, печенэг да монь илэн улыт да, марий нунын дэнэ эрэ кырэдэлын. Садлан нунышт марийым сярмыш, чирмыш (шкэ ийн), кырэдэлаш йбратыншэ) мань улыт. Чынак тунам марий цэл чот кырэда-

лын, нунын карман (крэпость) олышт Рязан, Тула, Калуга губэрнаштэ кызитат почэ-почэ шычат.

7 шўдэ ий дэч вара марий калык воктэкэ Киев, Новгород мыландыш кас йўмач славян (руш) калык голэш. 859 ийштэ нуным чылаштышат тэгыз вес могыр гыч толшо варыг калык сэгэн, нушлан йозакым тўдыкта. Марий дэнэ славян нушлан йозакым кужын огыт тўлэ, нуно пырля погынен варыгым тэгыз вэс могырыш поктэн колдат да, шкэ монтымьшт сэмьш илат. Вара илэн толын, нунын шкэ коклаптышт шотышт лытымэкэ, нуно пырля 862 ийштэ варыг калык гыч кугыжалан кум изак-июлякым: Рюрик, Синеус, Труворым кугыжалан ўжын кондат. Синеусыжым марий иканжэ кугыжалан налэн. Тид дэч вара марий ик жап славян дэнэ кэлшэн ила. 882 ийштэ нуно Асколь, Дир дэч Киев олам налыт, 907 ийштэ Константинополь олам налан мийгт. Тидэ ий дэч вара чыла тўрлым возышо Нестор марий калык пэргэн пимат ок возо, марий кас кэчэ йўмач эр кэч вэлыш, кызытсэ Озан дэнэ Ваткэ (Ильва) мыландыш кусна.

Марий мелан кусна.

Славян (руш) калык марий гайак чий голым нуно (марий дэн славян) кэлшэн илэн улыт: пырля сарыш (вурсыш) контын улыт, пырля кугыжам ўжаш тэгыз вэс могырыш мийэн улыт, сатуланат пырляк грэк калык дэк контын улыт. Славян калык (980 ийштэ) тынэш нурымэкэ марий нуно дэч вэлын. Владимир кыргыз Киев оласэ калыкым тынэш нуртымэкэ поп-шамычым чыла вэрэ тынэш нурташ колдэн. Новгород мыландысэ калык нунын коклаштэ марийжэ тынэш нурэш кбйөн огытыл, икэдэкышт мийшэ поп дэн туныктышо-шамычлаш ваш ижын улыт. Садлан нуным вийэш

тынэш нурташ Владимир тушко Добрынин дэн Путьята бойарын дэнэ салдат шамычым колдэн. Тошто кынагаштэ ольымаштэ Путьята кэрдэ дэнэ, Добрынижэ тул дэнэ тынэш нуртэн улыт. Марий тыгай пашам ужын лүдэш да, нунын дэке руш шүкөн толмо сөмып, шкэ суртпни кудалдэн эрэ эр кэчэ вэлыш куснэн толын.

Озан дэн Ваткэ мыландыш марий кунам толын.

VI курым дэнэ XIV курым коклаштэ тэнийсэ Озан мыландыштэ Кама—Болгар кугыжаныш лийын. Тидэ калык пэш сатузо, киндэ ўдышб улмаш. Нунын олаштэ ийын кугу йармарка лиын, тушко хўраб калык гыч сатузо, тунэмшэ-шамыч толыт улмаш. Шукыжо тунэмшэ араб-шамыч толын, тыштэ мом ужмыштым, колымштым, тыштэ могай калык күзэ илымыштым возэн кайат улмаш. Тэвэ пинэ возышо араб-шамыч марий нэргэн нимат огыт возо, нуно X курмо мартэ марийым Болгар мыландыштэ ужын огытыл, нунын толмо годем марий Болгар мыландыштэ лийэш ыльэ гын, араб-шамыч тудым возат ыльэ. Ик араб X курымшито марийым ош йэр дэнэ (Новгород губ.) ужмыжым гына возэн. Тыжэч ончымаштэ марий тўжэм ий дэч ончыч тэнийсэ Озан дэнэ Ваткэ мыландыштэ лийын огыл. Марий Ваткэ мыландышкэ пёрвой XII курымшито гына вэрэштэн.

Новгород руш-шамыч 1174 ийштэ ийялым кычалып Ваткэ мыландыш толын улыт. Нуно ик-кана Ваткэ вўдыштэ пуш дэнэ кайат улмаш да, вўд сэрэштэ марийым Кошкар (шошпар) олам ужын улыт. Нуно вўт гыч лэктын марий-шамыч дэнэ кэчэ мучко кырэдальн улыт,—олам налын кэртын огытыл, эрлэшым йатыр марийжэ лўдын пылын улыт да, коднышт олаккам пачын, рушым шкэ сөшкышт нуртэн улыт. Кызыт тидэ ола вэрэштэ Котельнич ола. Марий тид дэч вара Озан мыландыш вэрэштэн. 1205 ийштэ Владимир ола гыч Всеволод кыныав Болгар калык дэке кырэдальн толын, тудын вэшэн болгар дэнэ пырлыа кырэдальн марий, мордыва лэктын улыт. Тыжэч ончымаштэ марий калык кас

кэчэ йўмач Озан дэнэ Ваткэ мыландыш тўжэм ий дэч вара толын.

Марийын Озан дэнэ Ваткэ мыландыш пурымо.

Марий-шамыч кас кэчэ йўмач куснэн толын, яктышт Ветлуга (Вўдшэлье вўд) воктэнэ (Кострома губ.) шогалын улыт, васышт Нижэгород губэрнаш шогалын улчт. Тид дэч умбакыжэ кэвэгта кайаш нунылап лийын огыл: Озан губ. болгар калык, Ваткэ губ. одо калык илэн, садлап марийлан нуным шүкэн нураш кўлэш улмаш. Болгар калык марий дэнэ кэлша, тудым шкэ мыландышкыжэ нуно кумыл дэнэ нурта. Марий Болгар кугыжаныш мучко шарлэн, пкашжэ кэлшышэ вэрим налын шыччэш. Одын мыландыжым кырэдал нэлэш. Марий одо тўшкам Шыничара дэрэн ваш лийэш. Нуно тыжакын коккана пэш кырэдалыт да, марий одым сэгта. Марий тудым эрэ шўка, одыжо эрэ чакнэн карманым (орым, крэпостым) иштэн марий дэнэ кырэдалэш. Тыгай одо карман йаран уйвзыштэ Оршан дэн Ернур волостышшо, алак Вьрзым уйвэ. Кузнецова, Кукуур, Нилинск волость уло. Пытаргышыжэ марий одым Ваткэ вўдын шэла сэрэшжэ, Кильмэз вўд воктэчэ кырэн сэгта. Кызыт тидэ вэрим одо „Пор пьрдон“ (марий кырэдалмэ) манэш. Вара марий тыжак, одо ишкэ чакнэн мадын олам ылта. Кызыт одо тудо вэрим „Поркар“ (марий ола) манэш.

Нижнегород мыландэн шогалшэ марийжэ эркин Козмодемьян, Ядри, Цивиль, Сўэ, Тетюш уйвэздылап Симбир, Пенза, Самара губ. куснэн улыт.

Марий Болгар дэнэ суас кугыжаныштэ.

Болгар кугыжаныштэ йўжо марийжэ шўдэ ий утларак илат, йўжыжо кум шўдэ утларак илат. Ноан Болгар кугыжанышы Кама (Чистополь, Спасск, Тетюш, Лаиш) вўд воктэнмэ мыландыжым 1236 ийштэ Суас хан Батый нэлэш. Кама воктэнэ илышэ марийжэ суас кыдын вэрэнтын пэш чот орданэн ила. 1436 ийштэ Болгар дэн кодшо мыландыжым (Озан, Сўэ, Цивиль, Ядри, Чарла, Чебоксарым, Козмодемьян)

Суас ханак Улу Макмэт иятарэн иалашат, моло марийжат чыланат суас кыдыш пурат.

Тиде жапыште руш кас кече ймач эре марий почеш куснен толыв. 1221 ийште нуно Нижний олам вончат, 1424 ийште суас кугыжавйшеш Василь (Сура вуд воктане) олам ыштат, нуно ийын суас олам Озанын налаш коштыт. Марий Озан мыландыште (Болгар ден Суас кугыжавйшеш) кум шүдө ий илымкыже, тудо мыландыжым шканже шотлэн, тудым руш деч нэш аралэн. Марий калыкын руш дәне кыредалме гаи суас кыредалын омыл. Нуно шолышташ да, толеш (агаи) гына йбратэн улыт. Адак нунын шуко ханже, мэрзаже илаш Москош кайэн тужач рушлан гына Озанын налаш полшэн улыт. Озанын налаш толиво руш шамыч эре марийым вурсэн улыт „сар йбратыште марий“ „в’р йүшө марий“, манын улыт нуно. Чынат тунам марий деч шекланде ок лий улмаш, тудо рушым сэнэнак сэнэн. 1524 ийште Кынбаз Палецкий Нижне гыч Озанын 30 тужам йин дәне толэш улмаш, марий-шамыч тудо руш тункам Чыкма ола деч коло мэнгө ұлан чылаштымат Пулеш нуртэн колдэн пуштын улыт. Тушмак имнэшкә - шамычым Чыкма деч мундыр огыл корнэш авырэн пуштын улыт. 1530 ийште руш кынбаз Федор Лопатин дәне Оболенский кынбаз деч 70 пушкым пуштын налын, кынбазыптым пуштын улыт. 1536 ийште вара шкат вэрештын улыт. Кынбаз Сабуров дәне Карпов марий-шамычым Коряков йал дәне авырэн полоннын налын, Москош пуштыктэн улыт.

Тид-деч вара суас-шамыч марийлан цот полшат ыльэ гыч, руш Озан олам ванкә налын ок керт ыльэ. Тиде жапыште суас-шамычат шкә коллаштышт сай ялэн огытыл, курук марий дәне чуваш-шамычат руш вәлыш лийын улыт да, Озан олам руш ванкә налэн.

1546 ийште Озан ханлан Сафа Гарей пура да, тудо ик-капанште моло хан урлыкым 70 йыным пуштеш, 76 йыч туд деч мудын Москош куржын, рушлан полшат. Курук марий-шамычат суас нуламырым ончэн, кум йенгым Моско кугыжам ұжаш колдат. Кум Чыкма марий-шамыч Ковбаш, Акаш,

Пандыган Москош мийэн, Озан налаш руш кугыжам ұжыт. Нуно рушлан шкат Озанын налаш полшаш лийын улыт, руш салдат-шамычланат кыдым, шылым пуаш лийын улыт, адак нунын налаш, тыште колташ чодрапште корным почаш, корэмэш, кунэш кўварым ышташ лийын улыт. Тид деч вара ик ий гыч, ала курук марий одала манын, Моско кугыжа Иван Грозный Чыкма марий дөк Александр Горбатый кынбазым колдэн да, тудыжо шүдө таза чыкма марий-шамычым поган Москош нагкайэн. Нуно Озан налмаш тушто полонилто илэн улыт.

Тид деч вара руш ийын Озанын налаш толашэн коштын. Нуно 1547, 1548, 1550, 1551, 1552 ийште толын улыт. Кожла марий (йул шолэ вәл) шамыч суас дәне, одо дәне рушым эре сэнгэн улыт. Тыге гынат руш 1550 ийште толын Озан мыландыш Сўэ (святга) олам ыштэн. Олалаи пура шамычым руш Кострома чодрам онтэн да, тудым руш дәне, шоло дәне волдэн улыт. Кожла марий, одо, суас Сўэ олам ыштымә годым рушлан нэш ижын улыт да, нимат йштэн картын огытыл. Сўэ олаш вуйлаи тошто Озан хан Шиг-Алей шогалын да, Озан суас-шамычым эре руш вәлыш савыраш төчш. Курук (чыкма) марий-шамыч Сўэ йштымәкә чыланат рушлан присагым налыт, нунышт чыкма-шамычлан кум ий йозакым огына нал манын, нунылаи шүртнө карагым вуэдэн улыт, иблаклан мьжәрём ұжам, тувырым вуэдэн улыт; кугыракыштым Москош шүдө дәне нагкайэн силэн улыт. Руш шканже тыге корным, вийым йамдылэн. 1552 ийште 2 окт. Озан олам суас деч палэш.

Озанын налмым руш кынаганште муда.

Марий руш кыдыште.

Кожла марий руш кыдыш пураш йатыр мартә ок көнө. Иван Грозный Озанын налмәкә кожла марийын шонгко-шамычым поган да, —ындә мый мogyрышкәм лийза, мый тэндан деч йозакым шуко ом нал, халлан пумьдам вәлэ налам, —манын шонгко-шамычым кьндарэн.

Тид деч вара Иван Грозный пушын

шынчын да, Пул дәнә Москош кайән. Тәнийсә Чыкма ола дәч 20 мәнҗкә үлнб кызыт Владимир чәркан йалуло, тунам тыштә йалат укә улманш, Грозный кугыжа тышкә ләктын да, Чыкма марий-шамычым сийлән. Олмәшыжә тудым марий кугыжат Акварыс рушым пүрб дәнә, арака дәнә сийлән. Марий-шамыч тидә йүмәштә кугыжалан куштән, мурән ончыктән улыт. Ик марий ватылап кугыжа ший коркам нблалән пуән маныт. Акварыслап Озан налаш полшымыжлан пәш пуко мыландым, Ветлуга вүд воктәнә кугу чодрам пуән, арака шолдан эркым пуән. Моло шонҗко шамычланат Ковьяшлан, Акашлан, Йандыганлап мыландым пуән. Акварыс тид ләч варят Чыкма марийлап кугыжак лийн.

Кожла марий тарвана.

Иван Грозный Озан тыч қаймәкә кожла марий шамыч руш вәшәш вәшкә тарванат. Тәлым 1553 ийштә кожла марий-шамыч йозак погышо-шамычым пуштәт да, шкә Озаным налаш шонәп, ола дәч лу мәнҗкәш күкш курькәш (Высокая гора) погынат. Тидә годымак Цивиль марий-шамычат тарванат. Пушын вәштарәш кыбяз Салтыков ләктын, Цивильәш ала мывар марийым сакән, полонийц пәлмә марийым Сүә олаш коңдән руән да, огыда чарнә гын, тәндамат тыгак руәм, — маншын марий-шамыч дәк шалатәп. Марий-шамыч тидлап пәш чот сйрән, Салдыковлап, чыкма марийлап пәш чот пижын улыт. Озан дәнә Арск ола коклаштә түшка марийым Аләк патыр вуйлатән. Чәбексар дәнә Наран, Чарла марий-шамычым суас мирза Мамич—Бәрдәй вуйлатән.

Кок-кана вижманитә Арск ола вәләш погышыйшо марий-шамыч Салдыков кыбязым кум шүдб саллак дәнә пырля полонийи пәләт да, нушым кок ви орландарән ашпатат, нушым чылаштымат пуштәт; Салдыковшым шүшкылыт. Тид дәч вара Аләк патыр марий, одым, суасым погән Лаиш уйезыш, Мәша вүд дәкә кайән, руш дәнә кырәдалаш карманым (краностьым) йшта да, — тыжак иктә котдә колмәшкә руш дәнә кырәдалым огына чарнә, — маншын. Кожла марий бндә рушлан уло

вийжә дән пижәш. Пуно чыла вәрә какык погаш колдат. Нушйлап суас, одо, башкир полиаш Астракан Изманл Хан ләч марий кугыжалан шогалдәш Макмәт эргыжым йодәт. Тудыжо эргыжә олмәш хан урлык суасым кум шүдб йәң дәнә колда, марий тудым марий кугыжам йшта. Тудо хан Мамич—Бәрдәй мирза дән Пул воктәнә, Чарла йүмәлиә илат, Аләк Мәша вүд дәнә кырәдаләш. Мамич—Мирзажә марийын у ханжә дәнә курьк марий дәнә, Пул дәнә волышо рушым кырат, Сүә олам налаш калыкым погат.

Тыгай пуламыр марий калыкын үмыванитә пикунамат лийн огыл дыр: пуно чылап кырәдалан ләктын улыт, чыла вәрә кырәдалын улыт, нуно күзә гынат шкә вәрашт, мыландышт, эркынг вәрйч руш кыдышт вәрашт нуно, күзә гынат рушым сәңынәшт

Рушым марий сәңән кәргыш огыл, марийым марий одалән. Тидә годым Чыкма марийын Алдын сотнык (шүдб ратныккан вуй) рушым чаманәп Мамич—Бәрдәйым тыгә маншын шкә дәкшә ұжын, — иңдә мәннанат рушлан шәр тәмә, иңдә мәат тәндән дәкә ушнәна да, пырля Сүә ола налаш кайәнә, айда, мый дәкәм ой пиданш, — маншын Мамич мирзам ұжын шкә дәкшә намийән. Мирза тидлап ишбанән да, Алдын дәк кок шүдб йәң дәнә мийән. Тудыжо нушым йүктән да, күчән Мамичым Москош вәлә колдәп. Тудым тужак пуштын улыт.

Марий авралдәш.

Марий тылланымәкә Иван Грозный дәнә Борис Годунов марийым ик кыдшә дәнә пийалкалат, вәсйж дәнә күртшынылат. Нуно марий-шамычлан йал йыда гай нблакым шалатат, — ида кырәдал, тәндам сайын ашпанш тугалына, тыланда куштәлго илышым пуәнә, — маншәт. Шкәжә тидә годым марий мыландә ййр олам (краностьым) йштән, тушко казак (стрәлән) шамычым пушко дәнә чумырат, 1583 ийштә марий-шамычланак Алат, Арск, Козмодемьян олам йштәктат: 1584 ийш. Цивиль, Кокшайск, Чарла, Иланчара, Яранск, Уржум; 1609 ийш. Ядришым йштәктат. Чылаштымат вәзән чыла нбрийән ләч йозаклан 330 ур кованш

тѣм погат; нунын куртѣньо ѳгарыш-тым: умдѣм, кѣрдѣм, теварѣм, савам погѣн налыт да, нунылан куртѣньо ѳгарыш пѣмат огѣт ужалѣ, ший, той вулно арварѣмат нунылан ышташ эркѣм огѣт ну. Марийѣм крѣпость кѣргѣш огѣт пурго, олаш йѳдлан огѣт кодо. Кугѣжан законѣшто йозакѣм утѣжѣм налаш шѳдѣмб огѣл улмаш да, тидѣм колыштѣн огѣтѣл: йозак погышыжат шканжѣ луй, рывѣж ковапѣтѣм налыт, вѣсѣжат телѣн маска, вѣчѣ ковапѣтѣмм йодѣн. Йодмѣштѣм огѣт ну гѣн, ватѣштѣм, икшѣвѣштѣм казна напаш погѣн кайѣн улѣт, казаматыш пѣндѣн пуштѣт. Руш ваптарѣш изип гѣна йѳк-йѳанѣм лукѣт гѣн, Москоп погѣн напкайѣн пуштѣт. 1625 ий дѣч вара марий лѣч адак йозак дѣч носна чодрап коштым-лан, колкучыммылан, олыклан оксам погат.

Петр Великий годѣм адак салдакшамыч пукшаш, йамшык кучаш оксам погат, шкѣныштым ола, крѣпость, коромыш мпташ поктѣн кайат, кугу корно воктѣн куѣм шындыктат, йозакѣм тѣнкѣат шымлурѣш (1 р. 70 к.) кѳзыктат, тид дѣч носна сурт йѣша тѣнкѣ да шѳдѣ нилдырым погат. Озан олаш паракот, тѳрлѣ пушым мпташ кугу пушѣнкѣ) - шамѣчѣм вожпѣгѣ шуныпѣктат, нуѣм лашман манѣт. Лашман салдатлан каймѣ олмѣш тѣгѣ пушѣнкѣм шуныпѣктѣн. Тунам салдатлан пѣш йѣбѣ улмаш. Марийѣм эрѣ кугѣжан мѣлаидѣ тѳрыш колдѣн улѣт да, 25—30 ий тушто илѣн. Срокшо ийтѣмѣкшат тудѣм кудыпкѣжо колдѣн огѣл, мѳндѳрѣк салдат починкаш кайѣн улѣт.

Тѣвѣ тѣгѣ марийѣм тѳрлѣж дѣнѣ орландарѣн тѣлѣ, пѣсѣ, лѳдѣмб калык гѣч ночко пѣрѣзѣ гайѣм ыштѣн пѣндѣн улѣт.

Марийын кугыракышт.

Марийѣн осѣк шкѣпѣжѣн кугыракышт — кугыжашт лийѣн. Кугыжаштѣн дѳмѣшт гѣна пѣш шагалжѣн кодын, „Новгород славѣн шкѣ властышѣ дѣнѣ ила, марий шкѣ властышѣ дѣнѣ ила“, манѣн Нестор 854 ийсѣ марий нѣргѣн возѣн. Марий кугыжа кѣс кѣчѣ йѳмалнѣ илѣмѣштѣ годѣм вуйѣшыжѣ ший, альѣ той шѳдѣшѣм чийѣн; шѳдѣшыжѣ санка туражѣ кумга, кѳр улмаш. Тыгай вуйшѳдѣшѣм Моско, Ярослав гѳбѣр-

насѣ марий шѳгарѣштѣ альѣ мартѣат шуѣп муут. Марий Болгар кугѣжаныштѣ илѣмѣжѣ годѣмат тошто сѣмѣнак шкѣ кугыжашт дѣнѣ илѣн. Тунам нунын кѣзытсѣ Малмѣж уйѣздѣштѣ, Вуртѣм йалѣштѣ Йашманай, Аттѣбай, Орѣслан (Уруслап) лийѣн улѣт. Суас кугѣжаныштѣ илѣмѣштѣ годѣм Малмѣж уйѣздѣштак ѣшнолад улмаш, Чѣкма марийѣн Акпарѣс, Ковѣаш, Акаш, Йандѣган лийѣн улѣт; нунын Болгар кугѣжаныштѣ илѣмѣштѣ годѣм Сабатор лийѣн. — Марий руш кугыжашт пурмѣкат шкѣ кугыжашт дѣнѣ илѣн улѣт, — манѣш нѣмѣч Георги, пѣгартѣш кугыжашт Адай лийѣн, туд лѣч вара кугыжашт ытѣ, — манѣш тудо.

Болгар дѣнѣ Суас кугѣжаныштѣ илѣмѣ годѣм марий кугыжа шамѣч шкѣ калыкышт дѣч йозакѣм погѣн болгар дѣнѣ Суас казнаш пуѣн улѣт. Сар годѣм сарыш поктѣн улѣт, канашлан хѣл дѣкѣ коштѣн улѣт. Марий кугѣжан полшѣштѣштѣ тархан дѣнѣ сотнѣык лийѣн улѣт. Тарханжѣ йозак напаш виктарѣн, сотнѣыкшо сар напаш виктарѣн. Шуно ѳдѣмб мѣландѣшглан йозакѣм ыштѣн огѣтѣл, мѣландѣ напашжѣм ышглан ылтѣктѣн улѣт.

Руш кугыжаныш пурмѣкат тархан дѣнѣ сотнѣык лийѣн улѣт да, тунам нуно шукужѣм рушлан полшѣн улѣт. Адак тархан дѣнѣ сотнѣыкшыланат шукужѣм тѣнѣш пуршѣм гѣна пуртѣн улѣт. Нуно ола воктѣнрак марийѣм вуйлатѣн илѣн улѣт. Нунын дѣнѣ пѣрлѣа молѣ тѣнѣш пурѣшо-шамѣчат илѣн улѣт, нунам тѣнѣш пурмѣкышт кум ий йозакѣм тѳлѣп огѣтѣл-тѳра кай илѣн улѣт. Тархан, сотнѣыкшамыч Чарла ола дѣч вич мѣнкѣштѣ (Тархансолаштѣ) илѣн улѣт. 1625 ийштѣ тушто тѣнѣш пурѣшыгѣ 31 йѣн улмаш; Кокшайск ола дѣч 15 мѣнкѣштѣ 6 йѣн, Наранѣштѣ 4 тархан, тѣнѣш пурѣшо 38 йѣн улмаш, Уржум дѣч 37 мѣнкѣштѣ (кѣзытсѣ таракан) илѣн улѣт. Чѣкма ола дѣнат тѣгѣк турхан солаштѣ улѣт улмаш. Петр Великий 1722 ийштѣ тидѣ марий тѳра шамѣчѣм чѣлаштымат молѣ крѣсаныкшамѣч дѣнѣ тѳр ыштѣн, нуно чѣланат крѣсанык лийѣн, йозак тѳлаш тѳгалѣн улѣт. Чий марий дѣч шѣкланѣн нуно шукужѣо илаш олаш кусиѣн, рушѣш савѣрнѣн улѣт.

Марий кундэмысэ крэсаньыкын сурт паша дэн мыландэ пашажэ.

Сар шогымо дэнэ, шужэн ильмэ дэнэ
Марий кундэмысэ мыландэ паша, сурт
паша паш чот волэн кайыныт. Сар
годым эн патыр, ырвэзэ, вибан сурт
пашачэ шамыч сарыште коштынйт.
Монгыштышт шонго дэн удраман гы-

на кодыч да, уло сурт пашам йон дэн
виктарэн ышт карт.
Эн ончыч удымо мыландэ пэмамш
тунгальэ. Моло гурло пашажэ: вольык
ончымо, пакча ончымо, мукш кучымо
вэсат сар годым тугак пужлэн орыт ул.

Нур (пасу) паша.

Сарын эн кугу энгэжэ, мый маньым,
нур пашалан, удымб-куралмэ сэмлан
чот логалын. Сар дэч вара 1920—21
ий шужэн ильмэ дэн удымб мыландэ

адак пэмын кайыш.
Удымб мыландэ пэмын шотлымо
мэнтэ тэвэ кузрак койаш: (двэстина
дэн шотлалдэш).

Кантонлаш- тэ.	1922 Уржа озым пасу.		1922 ий икийаш пасу.		1922 ий такыр пасу.		Чылажэ ачалы- мэ.	
	Удымб йльэ		У д ы м о:		Удымб йльэ.		сар йоктэ.	1922 ийште.
	-сар йоктэ.	1922 ий- штэ.	сар йоктэ.	1922 ий- штэ.	сар йоктэ.	1922 ий- штэ.		
Чарла. .	53.275	35.574	52.927	24.871	53.086	47.777	159.286	102.922
Чыкма. .	12.070	9.175	11.445	9.258	10.506	10.506	34.021	28.939
Шэрнур.	92.192	34.826	92.192	41.420	92.192	69.144	276.546	145.390
Чыла.	157.537	79.575	156.564	75.549	155.784	127.427	469.855	276.551

Тыжэч раш палаш линешт. 1921 ийсэ
шыжым 79.575 двэстина уржа удал-
тын, а сар дэч ожно тудо пасуштак
157.537 двэстина шурным удэн улыт.

Лач пэлыжэ гына кодын. Икийаш 1922
ийште 75.549 двэс удымо, а сар дэч
ожно 156.564 д. пэлыжэ угла каты-
кэмын. 1922 ийште такыр пасу уржа

Удашлан 127.427 дьэс. йамдылмэ Ыльэ. Садэ куралмэ мьландым адакат чыла удэн Ыжыч кэрт. Нужо вэрэ (эн чотшо Шэрнур кантоньшто) 1922 ийышта киндэ (уржа, икийаш) 1921 ийсэ сэмьнак нэш томам шочын. Удашлан Цэнтр 200.000 цутым колдэн гынат, тидэ урдыкашым кондэн шуктэн огыт ул, иродпалог погэнат удашлан шуктэн огыт ул. Садлан, машаш лийэш, 127.427 дьэстинаштэ үдбдэ йатыр кодын.

Кодшо шужымо ийыште кресаньык шамыч коклаштэ шуко ушым налын

мьландэ пашаштым уэмдаш төчышат лийын. Шуко вэрэ кум пасу дэн курал — үдымым кудалтэн ныл пасум, кут пасум, индөл пасу йоктэ, Ыштэн ончыкыжо пашам йонгэмдарап шонат. Чарла кантоньшто, Шэрнур кантоньшто патыр тыгэ Ыштышэ лийыч. Чыкма кантоньшто гына укэ. Тушто мьландыжат пугырак шагал. Адак тусо мари шамыч вуйгэ мьландэ пашаш пижын огыт илэ, вэс түрлө пашаш Ыштэн лын пайдам налыт (сат-пакча паша, чодыра паша).

Т а к ы р п а с у .

Кресаньык сайыракын уржа удашлан гыла мьландыжым очала. Тидэ такыр пасу кешгыж гоч уржа үдымаш кийа. Тушко тэрысым онтат. Курала-

шат кэлгыракын куралыт, тырмаат, шогалат. Тугэ гынат шуко йонгылайш уло.

Т э р ы с .

Тэрыс кышкымаштат титакым мэ Ыштылайна. Тэрысым лум каймэнгэ вигак пасушко лукташ күләш. Альэ шыжымат луктын кышкыш лийэш. Лукмэнгэ тудым анга умбалнэ энэрэ кошкыктэн кийкташ ок йбрө, вийжэ вэлэ ипта. Луктын шалаташ да, тудым туламак курал иышташ күләш.

Тэрысым вүташтэ киймыжэ годымак чаманаш күләш. Нужо вүтаинтэ тэрыс вүд тайыл поштэк йогэн кайа. Тэрыс вүд—эн чашлэ вий. Садлан тэрысыш киймашкэ утларак йара (йүр вүд монь) Ынжэ вэрэшт, адак вүта гычат вүд ийгушкат йогэн Ынжэ лөк. Тэрыс вүд тэрыс вапак дөпак анга умбак кайыжэ.

Такыр пасум шошым ондакырак, альэ шыжымак курал пыштыман.

Уржа шочшашлык куралмэ жаным нэш покта. Мэ ий йыда такыр пасунам Патро кэчылан ижэ куралына. Нужо орадыжэ адак шэрэ кажэпак уржакым үда, киндыжэ пугырак томам шочэш. Кум-ныл арына почэшырак куралмэ вэ-

рәп үдэт гын, киндэ тангастармаштэ катыкэмынак шочэш. Почэш куралмэ дэн ончык куралмын тыгай ойыртэм лийэни. Лүмын, палашлан ик вэрэ тыгэ ыштэныт.

Ик дьэстинаштэ шочын.

Шыжым куралмашэш.	пырчэ	142 п.,	олым	312 п.
Шошым—апрэлыштэ	„	143 п.,	„	317 п.
„ майыштэ	„	134 п.,	„	290 п.
„ июнышпгтэ	„	105 п.,	„	230 п.

Тыжэч палэ: эн шуко апрэлыштэ куралмэ мьландэш уржа шочын. Ийунышто куралмашэш 30%-лан шагал шочын. Мэ кажнэ ийын ийуныштэ

ижэ куралына. Садлан вэрчын такыр пасум лум каймэкэ вигык куралаш төчыман. Киндэ вара утлырак шочэш, олигат ушна.

Такыр насум адак вэс сэм дэнат ачалат. Шыжым шүлбө кылтам анга ўмбац налмэкэ насум вэршок кэлгыт бурал тэлэ гочлан курал шышат. Тидэ куралымм шошым ситыпаш кэлгытым ($4\frac{1}{2}$ вэршок) тэрыс кышкымэ мбнгб куралыг да, сыйми тырмалэн шыдат.

Тылэч вара кэнгэж гоч такыр-насум жанын-жаыи (шудо кушмо сэмын) эрэ

тырмалаш кўлэш. Арам шудым куш-кыкташ ок йбрб.

Шыжым куралмэ такыр насум тэлэ гочлан тырмалыдэ, йысырнэн кийшэ кашым, кодаш кўлэш. Йүштыштө чо-тырак кылма да вэс ийлап нурка лийэш. Адак лумат утларак шычэш, шошым вўд йатыр витара.

И к и а ш п а с у .

Икийаш пасум мэмнан элыштэ кў-лэш сэмми огыт ачалэ. Шошым мыла-ндэ топланэн шумэкэ ижэ курал ўдат. Куралмэ кашышкак икийаш шырчым

ўдат. Удат да тўрэдаш тўнгалмэшкэ мийэнат огыт шогал. Тыгэ ачалымэ дэнна мэ шуко шурнылан шочаш мэ-шайэна.

Икийаш ўдаш шыжымак куралман.

Уржа отылым шыжымак куралым шошым йоктэ шўктэна гын, рок нур-кангэш, куштыра шудо вож помэш. Садлан лийми икийаш ўдашлан мылан-дым уржа кылта налмэкак курал нам-дылаш калша. Икийаш шурнылан рок нбрб, ночкирак кўлэш. Лач шыжым куралмэ дэн куралмэ каш тэлэ гоч кийа да, йатыр вўдым йўшн кивэн шошымлан нбрбмэш. Шошым лум кай-

мэкэ ик поралан кажнэ ийми ойар лийгэчэ толэда. Тидэ ойарыштэ шуко гана икийаш шурно вийэн ок кэрт, кошка. Лач мыландыштэ тидэ шыжым куралмэ дэнэ запаслымэ вўд тидэ кут-лалан полшэн кэртэш.

Сандэнэ шыжым куралмашэш утла-рак киндэ шочэш.

Ик онытний ставциаштэ лўмын ыш-тэн ончымаштэ тыгай ойыртэм лийми.

Шыданг ик дьэстинаштэ шочын:

Ияулыштэ куралмашэш шырчэ	87 п.	олым	167 п.
Августыштэ	"	"	76 п. " 142 п.
Сэнтъябрыштэ	"	"	71 п. " 125 п.
Октябрыштэ	"	"	63 п. " 113 п.
Шошым	"	"	60 п. " 106 п.

Тэвэ шошым куралмашэш мышары-лан шагал шочын. 45% нарэ кытыкэмын шочын.

Пайда лэш кугу. Шыжым чурик на-шат укэ, имныллан пукшаш кормат утымэш уло, тэк курал да курал.

Шуко пасун пайдажэ.

Мэинап кызыт шошымаштэ—кузэ гы-нат шурным шуқырак шочыкташ кў-лэш. Ожно ик уржа вуй шочмо олмэш кызыт кок-кум уржа вуйым шочыкты-

ман. Кузэ вара мэмнан мыландэ дэч сай, шуко шурным налман?

Кэрэк куштат, керэк кунамат сай шурным шуко пасу дэнэ ўдэн илымэ

годым вэлэ налаш лийэш. Шуко пасу ыштымэ годым чыла мыландым пилвич-куд пасулан пэлыт, 12 пасу йодкэ лийэш. Шуко пасу годым түрлө-түрлө шурным, шурным, парэнгим үдат, тулэч молымат.

Моло кугужаныштэ тыгай шуко пасу дэнэ, иктаж кок шүдө ий лийэш, үдэн илат, а мэмнан Россияштэ кушто иктэ гына вэлэ.

Сар оач ончыч мэмнан пүтмь Россияштэ кум пасу дэнэ үдэн илышэ шамытын десатиналан 45—50 пуд вэлэ шочын. А Германияштэ (шуко пасу дэнэ үдэн илат) 120 пуд, Бельгияштэ 140 пуд, Россияштат шуко пасу дэнэ удымаштэ 110—120 пуд шочын.

Германияштэ, Бельгияштэ мыландэ мэмнан кресаньык мыландэ гайак, йүрат мэмнан дэнысэ гайак лийэш. Молой вара киндэ тыгэ төрсыр шочэш? Германияштэ, Бельгияштэ десатиналан 120—140 пуд, а мэмнан Россияштэ 42—50 пуд вэлэ? Тыштэ, ончэт гын, мыландэ дэнат огыл, а мыландэ нашам сай төрпатымэ дэнэ, мыландым үангдэн моштымо дэнэ шурно сай шочэш.

Кэрэк могай шурныланат, шудыналат кушкашыгэ кочкыш (мыландэ үй) күлэш. Айдэмлан ик түрлө, вольккан вэс түрлө, кайыккан кумпо түрлө кочкыш күлэш. Садыгак шурныланат: уржалан ик түрлө, шүльылан вэс түрлө парэнгылан кумышо түрлө, шудылан илымыштэ түрлө кочкыш (мыландэ уй) күлэш. Шуко пасу дэнэ үдымэ годым мыландын үйжым шурно йыда моштымо сэмьн, шонымо сэмьн йамдылаш лийэш.

Шуко пасу годым мўшудо үдалэш. Мўшудо нэш талэ вожан шудо. уржа, шүльо үдымо шочэш мыландэ йавыга, а мўшудо шочэш вийгэш. Адак мўшудо вольыклат вийан кочкэш. Шочашат талын шочэш.

Мўшудо сэмьнак, шуко пасу дэнэ үдымо годым, парэнгат нэш кугу пайдам нуа. Парэнгын пайдажыч 1921 йыштэ шукыжо палэнит. Парэнгэ шокшым чыта, ойар—кукто ийыштат шочэш.

Тэний парэнгым пакчаш огыл, пасуэпат шындаш сайынак шочалаш күлэш.

Парэнгэ шындымэ дэнэ мыландэ сайрак ачаладэш: күлэш огыл шуды-

жым күрт, ала мьынар кана корат, урат. Саидэнэ мыландэ эрэ ачалат, пушкыдом шоча. Адак шочашыжат тилыш шочэш. Уржа шурно десатиналан 45—50 пуд вэлэ шочэш, а парэнгэ 600 пуд. Сар дэч ончысо ак д нэ шотлэт гын, парэнгын пайдажэ 3 кана шукырак лийэш.

Шуко пасун пайдажэ моганьэ?

Кум пасу гыч шуко пасум йыштэт да, пасу изэмэш, шурно шагал лийаш, маньын лүдмө ок күл. Шуко пасу годым такырешат шагал кодэш. Кум пасу годым такыреш кум ужашыштэ ик ужашыжэ, ныл пасу годым ныл ужашыштэ ик ужашыжэ, кут пасу годым кут ужашыштэ ик ужашыжэ. Чыла уло мьландыжым шотлэт гын, шуко пасу годым үдалдашыжэ шукырак үдалтэш. Адак чара вэрыштэ (мыландыштэ) вольыккан коштан такыр шагал кодэш, маньнат лүдмө ок күл. Шуко пасу годым мўшудо үдалэш. Мўшудо талын шочшо, вийан шудо. Такыр пасу шагал гынат, мўшудо вольыккан кэнгэжым пукшашат ситышашлык лийэш. Вольыкым кэнгэжым вигаштэ пукшымо дэнэ тэрисат шуко лийэш, мыландымат сайрак үангдаш лийэш, шурнат вара десатиналан 100—120 пуд шочан тўшалэш.

Вара мэмнан Марий кундэмышгэ мьынар пасум ышташ лийэш, кузэ тулым ыштыман?

Вигак кум пасу гыч шуко пасум ышташ ок лий. Кызыт мэмнан дэнэ куд пасум, алыэ пил пасум вэлэ ыштат лийэш.

Кут пасум кузэ ыштыман?

Кут пасу годым түрлө шурным вапталдыл үдат. Мэмнан мыландыштэ куд пасу годым шурно тыгэ вапталдыл үдалэш: ибрвй пасушто мўшудо ибрвй кана солалдэш, вэс пасушто мўшудо кокымышо каналан солалдэш, кумышо пасушто такыр лий ш, илымыштэ парэнгэ, визымыштэ—уржа кудымышты икийаш шурно мўшудо дэнэ пырлыа үдалтэш.

Ий почала кузэ вапталдыл үдаш күлэшыжым рап палаш ик пасум нелын, тыгэ ончыкташ лийэш:

1-й ий—Мўшудо ибрвй каналан

солалдэш.

2-со ий—Мүшудо кок капалап солалдэш.

3-шо ий—Такыр лийэш.

4-шэ ий—Уржа лийэш.

5-шэ ий—Парэнгэ шийдалдэш.

6-шо ий—Икийаш шурно мүшудо йөрб ўдалтэш.

Куд пасу дэнэ ўдымо годым мүшудо шўльб ўмбалап ўдалдэш. Мүшудым шўльб ўмбалап тыгэ ўдат. Пөрвөй шўльым ўдат, тырмалат. Вара тунамак, альэ эрлэшйжым тудо ўдымб ўмбач мүшудым ўдат. Удымэкэ адак куштылго шўрэ (тырма) дэнэ тырмалэн шьндат. Мүшудым уржа вуй шудо (тимофеевка) дэнэ йөрб варэн ўдыман. Десатиналан 45 крэнгга мүшудо, 15 крэнгга уржа вуй шудо (тимофеевка) күлэш.

Мүшудо ўдымб ийштэ солаш ок шу. Мүшудо ўдымб пасум вэс ийэшйжымат, кумбыно ийэшйжымат, шопшым йьда нэлэ тырма (шўрэ) дэнэ кок-кум кана начаш—начаш тырмалат.

Мүшудым ик пасушто ик кана ўдымб дэнэ кок ий почэла солэн налмэкэ, тудо пасум шйжым вэс ийлан курал кодат.

Кум пасум пөрвөй ий нут пасуш савырмэ годым тыгэ ыштат.

Кодшо ийштэ уржа тўрэд налмэ пасум кок ужашлан шэлыт, Ик ужашэшыжэ (пэлэшыжэ) икийаш шурным мүшудо дэнэ ўдат, вэс пэлэшыжэ эртак икийаш шурным мүшудо дэч посна ўдат.

Кодшо ийштэ икийаш шурным тўрэд налмэ пасум тугак кокытэ шэлыт. Ик пэлэшыжэ парэнгым шьндат, вэс пэлэжэ такырэнш колэш.

Кодшо ийштэ шйжым уржам ўдэн кодымо носушто, шурно шумэкшэ тў-

рэт налыт да, вэс ийлэн шйжымак курал кодат. Тидэ пасумат вара моло пасу сэмынак кокытэ шэлыт. Ик пэлэшыжэ икийашым мүшудо дэнэ ўдат, а вэс пэлэшыжэ ик ийаш шурнымак мүшудо дэч посна ўдат. Тыгэ шэлэдымэ дэнэ кум пасу куд пасуш савырна.

Кузэ кум пасу гыч ныл пасум ыштыман?

Кузэ кум пасу гыч ныл пасум ыштэн ўдыман, тудым ончэна. Иктаж йалын, мут гыч ойлаш, чыла кум пасуштыжат мьландыжэ торах. Йөрвөй налва уржа озым пасум. Тидэ пасум шопшым ик тўргычшо чырык пасужым пўчкын кодат. Кум чырык кодмашэшыжэ, дум кайэн ытымк, эр кылмэ дэнэ озым ўмбалап мүшудо кычкэ дэнэ уржа вуй (тимофеевка) шудо кычкым варэн ўдат. Десатиналан 45 кырэнга мүшудо кычкым, 15 кырэнга тимофеевка шудо кычкым варэн ўдан күлэш.

Тыгак ик тўргычшо кодшо шйжым шўльым тўрэд налмэ пасушто, кодшо шйжым уржа тўрэд налмэ пасу воктэлан ик чырык пасужым пўчкын кодат. Кум чырыкэшйжэ тэрысым кышкат, такырэнш кодат. Чырыкшым кодшо шйжым уржа тўрэд налмэ пасуш ушат.

Шыжым уржа тўрэдмэ пасум (шўльб ўдынаш пасум) кокытэ тёр пэлэгыч шэлыт. Тыгерак ыштэн йьтармэкэ тидэ кок пэлэ пасушко ик могойрымжо уржа озым пасу гыч пўчкын кодымо чырыкшым ушат, а вэс пэлэшыжэ шйжым шўльб тўрэд налмэ пасу гыч чырык пўчкын кодымжым ушат.

Ныл пасу дэнэ ўдымб годым мүшудо ий йьда ок ўдалт. Мүшудо пөрвөй ўдатмэ олымшкыжо угыч ўданш куд ий гыч вэл шуэш.

Рашыжэ ныл пасу ыштымэ тыгэ ончыкталдэш.

1922 ий	Уржам удэн кодбмо		Уржам түрэд налмэ		Шулым түрэд налмэ	
1923 ий	Уржа озым умбалам мўшудо ўлалдэш	Уржа озымын чырыгышэ	Икийаш ўдалдэш		Тэрыс ок кыш- калт	Такырэш кодэш
1924 ий	Мўшулым нөрвөй кана солат	Икийаш ўдалтэш		Такыр	Уржа	
1925 ий	Мўшудым кок каналан солат	Такыр	Уржа (Мўшудо дэнэ)		Икийаш	
1926 ий	Икийаш ўдалдэш	Уржа (Мўшудо дэч посна)	Мўшудо 1-өй кана солалдэш		Такыр	
1927 ий	Такыр	Икийаш	Мўшудо кок каналан солалдэш		Уржа (мўшудо дэнэ)	
1928 ий	Уржа мўшудо дэч посна	Такыр	Икийаш		Мўшудо 1-өй кана солалдэш	

Кум пасум күзә кут пасуыш савырэн, вашталдыл ұдымашым тыгә ончынташ лийәш:

1922 ий	У Р Ж А		И К И Й А Ш		Т А К Ы Р	
1923 ий	Икийаш (мүшудо дәнә)	Икиаш (мүшудо дэч посна)	Парәнгә	Табыр	У Р Ж А	
1924 ий	Мүшудым 1-бй кана олат	Парәнгә	Табыр	Уржа	Икийаш (мүшудо дәнә)	Икийаш (мүшудо дэч посна)
1925 ий	Мүшудым кок каналан олат	Табыр	Уржа	Икийаш (мүшудо дәнә)	Мүшудым 1-бй кана олат	Парәнгә
1926 ий	Табыр	Уржа	Парәнгә	Мүшудым 1-бй кана олат	Мүшудым кок каналан олат	Икийаш (мүшудо дәнә)
1927 ий	Уржа	Парәнгә	Икийаш (мүшудо дәнә)	Мүшудым кок каналан олат	Табыр	Мүшудым 1-бй кана олат

Урлыкаш пырчэ ЫШТЫМЭ НЭРГЭН.

Киндэ шочым кум сэмьн тёрлаш лийэш:

1) Мландым сайын уандымэ дэнэ.

2) Ёбн дэн, чынэн мландым ачалмэ дэн да.

3) Ёандар, йытра урлыкаш дэн.

Могаи пырчим удэт—тугай киндым налат. Сай пырчэ гыч-сай шочыш.

Шкэндан илышдам ончалза. Мэат тукым почэш шочыныа: Икшывыжэ ачажэ дэнэ аважэ гайак лийшт. Шурно кушмалитат тугак.

Удаш тудо, кўи шушо пырчим ойрэн налман. Туйо пырчим вийжэ шагал, сацданэ шурно сай ок лий.

Туйо пырчэ дэн шолдыра пырчим ойыртэм-жэ.

Ик тўнэмшэ йэнг тыгэ иштэн:

Ик дэсатина мландэш шолдыра, йандыр пурсам удэн, вэе дэсатинаш марда пурсам удэн, кумышо дэсатинаш тыгыдэ пурсам удэн. Мландэ кум дэсатинагэ ик шот дэнэ ачалымэ уандымэ улман. Рокпат ик тўрлак улман. Пурсажэ кум агаштат тўрлым шочын.

Ик дэсатинаштэ (шолдыра удымаштэ) 240 пут пырчэ, 545 пут олым шочын. Вэе дэсатинаштэ (марда пырчэ удымаштэ) пырчэ 180 пут, олым 425 пут лэктын, а кумышо дэсатинаштэ (тыгыдэ пырчэ удымаштэ) пырчэ 130 пут, олым 355 п. лэктын.

Мландат ик тёр, олым дэнэ пурсажэ тёр шочын оыл.

Тыжэч раш палаш лийэш. Киндэ урлыкаш пырчим пошта. Тудо, йандар пырчим удэт гын, шуко киндым налат.

Туйо пырчим удэт гын, шэлыжат ок лэч.

Пурса вэлэ тугэ тёрсыр шочэш, ида ман, чыда шурнат пурса гайак пырчим покта.

Йандыр пырчэ йушто дэчат, ойар дэчат, почко дэчат, шуки дэчат ок лўд. Коч момат утларак чыта.]

Пырчэ йытыра лийжэ.

Чынэн урлыкашым йамдылмэ олмэш мэ арик-турик кылдам шийым пырчим

мардэжэш пуалдэна да, ага умбак накгайэн удэн шындэна.

Шукижо: „2 крэнэ шуко оыл, мо?“ манэш.

Шукижо, шуко оыл, чылажым шотлэн ончэт гын, шуко лийэш.

Мэмнан область кудэмшштэ уржа удышаш мландэ 150.000 дэсат. нарэ. Ик дэсатинаш 12 пут уржам удэна, уржа пырчэ йбрэ 24 крэнэ тўрлб шўкым цуртэна. Шотлэн нална гын, тэвэ мо лэктэш: 150.000 дэсатинаш пырчэ йбрэ мэ 90.000 пут арам шўкым удэна. Иктыш шотлымаштэ 7.500 дэсатина шўк дэнэч удалтэш.

Урлыкашым чот йытрайаш кўлэш.

Адак шўкыштэ йатыр куштыра пу-до ибшмб уло. Тидэ ибшмб дэч кушт-ыра шудо шурно вортэн кушкэмат, шурнылан шычтр лийэш.

Мландэ гыч кушшаш сэмлыкым (вий-ым) погөн налэш. Шурнылан кушкэмат шагалэмда.

Пырчэ шытышан лийжэ.

Ѓужо кунам пырчэ йандар гыпат, тудо пэл шагал шыта. Посна иктаж 100 пырчим налын, удымб дэч онда-кырак шындэн ончаш кўлэш. Кэчэ йыда рокным вўд дэн ибрмдыман, озым 4—5 кэчэ гыч лэктэш. Пырчэ ок шытэ гын, урлыкалап адак вэе ага гыч тўрэд налын шытыштарэн ончыман.

Адак пырчам агунэшат локтылаш лийэш. Агуныш кылдам пуртэн шын-дэна да, мэ пэл вашкэ коштэна. Ты-гэ коштам уजारгырак пырчим ок йбрб. Утларак кошкэн нафа. Эркын-эр-кын коштам кўлэш, коштымо годым агун пыч пэтырмэ ижнэ лий, ууж пуран, шики лэктан рожым кодаш кўлэш. Укэ гын, пырчэ почко пуш йбрэ вашкэ ыра да, нулла.

Утларакшэ кэчэш коштэн шиймэ урлыкашым удаи тбчаш кўлэш. Агу-унэш коштымо пырчэ вашкэ ок шытэ. Кэчэш кошкышо вўдыжтб мландыш везэш гын, шкэнжын утларак вўдыжт-ыжо улмо дэн, вашкэ шыта.

Кузэ урдынаш пырчым йытарайман?

Пырчэ гыч мардэжэш пуалдэн чыла шукым ойыраш ок лий. Ойар ий кэчпытэ марий тыгэ штымэ пырчым үдэн анга ўмбланэ коштан гын, шкэжат ок кой—пурак ора вэлэ.

Пырчэ йытрайаш „сорттировка“ машинам „прокат-пункт“ гыч ик жаплан налаш кўлэш. Ик „сорттировка“ дэн ик марда еслалан пырчым йытрайаш пункташ лиэш.

Адак „сорттировка“ укэ гын, сайрак пуалдымэ машина дэнат йытрайаш лиэш.

Тыгай машина йал йыда уло.

Йужо пырчым вўйдэш мушкын йытрайаш лўдмаш. Пырчэ комышто улшо кушалан кэлшышэ тўрло сэмлыкым (вийым) мушкын колдэт гын, пырчэ огапат шытэ.

Куза гынат, пырчым йытрайаш кўлэш. С й пырчэ тич сай киндэ шочы.

Йытыра, пб.ытыра пырчим дэсатиналан 10 пунт дэн жоч ўдымэ ок кўл.

Ик йандар, шолдыра тырчат йарыш шжэ йом, ўдалтышэ. Кочкаш туйо пырчат йбра.

Уржа ўдымо нэргэн.

Пырчым ўдыташ жаплан ондакрак йамдылаш кўлэш. Мэ урлыкаш ышташ ўдымэ кутлаштэ ижэ пикына. Удаш жап шун, а пырчэ йамдымэ огыл. Кылат кондаш, шийаши кўлэн, пырчым йытрайаш кўлэш. А жап эрта да, эрта. Мөминам ок вучо.

Пырчым лужга роныш ўдаш кўлэш.

Нэмнан крэсанык кугэжэ-кочажэ годсэк эрэ ик сэмлык ышта. Орава тич пырчым онга, шога вуйым ялэш да, ўдаш кайа. Пырчым кышкаш дўналэпат „шодыр-шодыр“ вал шокга. Онга ўмбак кышкымыла вэл чучэш. Пырчэ тўпталтэн-тўпталтэн, йа йыранг корныш чымалт вөвэш, йа лакырак вэрыш, мыньбемыш кайөн вөвэш. Йыранг корнышто кошкэн йомэш, кайык чўнгал кайа, лакыракыште чўчыдылэ лиэш да, озым лэкмэкэ вап-вап пызырналт йомыт.

Садлан вэрчым ўдымо дэч ожно ковапталтышэ мландым иктаж начаш тырмалаш кўлэш. Тыгэ ыштэн мэ пырчылан вожланап сай, пушкыдо вэрым ыштэна, адак энгрэ йараш онга йомдарэ.

Удымэкэ тўр шогалаш кўлэш.

Тўр от шогалэ гын, пырчымат тўр вэрлатарэн ок кэт.—Йужо пырчэ кэлгыш вөвэш, йужо-куакшэш кодэш. Кэлгышкэ вочшыжо лэктын ок кэрт,

куакшыш вочшыжо лэктэн да, пўр дэн вожшо мушкылтэн. Вара чара вож тэлым ок чытэ—кылмэн йомэш.

Шога корно кэчывал кэчылан торэш ынжэ лий.

Шуко вэрэ ужат – марин ангажэ кэчывал кэчылан торэш кшат. Садлан пўрэ-корно, шога-корно, куралмэ как эрэ кэчэ шокшылан торэш лиэш. Ик мөгыр корныжо сайын яра, вэс мөгыржо ўмылэш кодын киа. Шога корным пунтырак кэчывал кэчылан кутынь шыташ кўлэш. Кэчэ тўр логалэш гын, шурнат тўр ылыжэш. Иктэ вэсым сэнгэн ок кодо.

Чўчныдын ўдаш ок кэлшэ.

Мэ ик дэсатинашкэ 15 пунт чоло уржам ўдэна. Тугэ гынат, утыжо ок шоч. Тидэ тэвэ молаш лиэш. Шуко пырчэ ок шытэ, йомэш. Йа йыранг корныш вэрэпгэш, йа мо. Озым чўчыкыдын лэктэн да, вэш нугыдо лиэш. Нортын гай чаллэ лиэш. Вара ночко альэ кушшо итэчэ толэшач, йа прэйэн кайа, йа вап-вап пызырналт йомэш. Саидэнэ чўчыкыдын ўдаш толашымэ ок кўл. Сай тудо пырчым ўдаш да, мландыжым брканыдэ ачалап кўлэш. Чўчыкыдын ўдэт да, утларак пырчэ пура, утларак йомэш. Шочын садак томаш лиэш.

Машина дэн Үдымө нэргэн.

Мэ тымарсак эрэ кид дэн Үдана. Кид дэнэ Үдымө пэш йбнанак огыл. Ик вэрэ шуврак возэпи, вэс вэрэ чүчкүдн. Шуэштужэ вашкэ уда шудо кушкөп, шурно кушкаш шыгырэмда. Чүчкүдн лэкмаштэ өзэм пэш пугыдо лийэшат, ваш-ваш Үйылтэн, вашкэ йамыргэн йөрлыт.

Адак кид дэн Үдымым коч кузэ төр урап төчэт гынат, чылт төр урэн от кэрт. Озым төр ок лэк. Куакпынрак Үдымө вашкэ лэктэш, кэлтэш лийшэ варап кодэп. Сандэнэ киндэ шубмо годым ончыч лэкпыжэ вашкэ кўэпат йумач кўэпышө кўэмаш йогэн иыга.

Машина дэн Үдымө тыгэ ныгунам ок лий.

Үдымо машинам рупла „рядовая селлака“ манйт... Марла рат дэн Үдымө лийэп. Машина дэн Үдымө агам ончалат гын, сбралын вэлэ койэп. Төр рат „шидыр“ вэлэ шынчаш нэрна.

Тыдэ машина пырчым төр оптэн шогала. Пырчыжат ваш ваш ик торап лийыт. Машина төрөйл ок Үдө. Пырчэ чылан төр лэктыт, ик пырчат йараш ок йом.

Кид дэн йүр лиймэкэ ижэ удап лийэп, укэ гын вакпэ шытэн ок кэрт. Машина кушпо рокым шэргэн, шумура рокыш пырчым тушкэн шындымла Үдэн кода. Садлан вашкэ шытэн лэк-

тэш да, куштыра шудылан кушкап эркйм ок нуе.

Киндэ шумэкэ машина дэн Үдымо шочышым палыи ончэт гын, ужат—пырчэ ик гай йандар лийыт.

Машина дэн Үдымым адак вэс сэмьнат мокташ лийэп.

Шуко вэрэ, паланпалн маньн, ойар игэчэ годым түрлө сэмьп Үдэн ончэн улыт. Чыла вэрэжат рат дэн Үдымо аңаштэ кок кана утларак киндэ шочын. Сандэнэ агроном-паныч машина дэн Үдымо шурно ойар игэнчылан вуй нудэ кушкын кэртэш манйт.

Почэшйжэ адак тэвэ мом каласэна: Кид дэн Үдымө дэнэ мэ ик дьэстпнашкэ 15 пут чоло пырчым кышкэна, а машина дэнэ 6—8 пут чоло сита, шуко-шуко 10 пут. Шурныжо садак ут-арак шочаш.

Кузэ машинам налаш.

Й лысэ марин машина налап вий-ок путо. Чоижо дэн пэш палнэжэ гынат, кўэсэнжэ вичкыж. Ик марин окса ок ситэ гын, 10 суртан оза дэнат налаш лийэш. Ик кэчыштэ машина дэн сайрак имным кычкэт гын, кум дьэсатина утла Үдалтэш. Садлан 10 озапым иктаж вич кэчыштэ чылт Үдэн пытараш лийэш.

Шурно шукш шамыч.

Иытын шунш.

Тидэ шукшып кувэч лиймбжым йалт огыт нала. Йужыжо, шукш пйлпомыш гыч йога, йумо калыккан сйра да, колда манйт: йужо, адак шукш лавра гыч лийын, манйт. Тидэ ой шамыч чылт титак шоныман лийэш. Кэрыжым, шукш тэвэ кужэч лийэш: Май тылызыштэ ой шулдыран тыгыдэ лыбым шукыжо ужыныт дыр. Тыгай лыбым орадырак йэнжэ колыкшын чо-

нышт улыт, манйт. Кэржакат, ужат гын, тидэ лывэ кугу зяаным йышта манын от инанэ. Чыныштэ тудо нэш осал лывэ. Тидэ лывэ шагал ила гынат, (ик-кок-кум кэчым) чоңаштэп коштымьжо кутлаштэ ала мьзар шуко мильон дэн муным мунчэн оптэн кода. Вара тидэ муро гыч пзыш жап эртымэкэ, сай, тудлан кэлшыман игэчэ лияш гын, садэ шукпэт лэктэш.

Курмыжо тудын кўчүк, 10—12 кэчэ вэлэ.

Тудо цутуракшэ йытын дэн кйньэм, адак пакча саскам кочкэш.

Вара тидэ шукш папкар лян возэш (куколка лиэш),

Кузэ шуншым йондараш лиэш.

Шукш дэн чур пагарыш шумэкэ кучадалаи пэш йѳсѳ. Шурнышто улмыжо годым тудым „парижский зёлэнь“ дэн да адак вэс тўрлѳ йат дэн вэлэ пытараи лиэш. Тыгай йат дэн шурным пават. Шукш йатым кочкешат вапкэ кабара.

Шоналдэн ончыза, кушто мэ кызѳт тйгай паргакан йатым муна?

Шукш лиын шун гын, тудым пытараи пэш шүко вий кўлэш да, пытаренжат от шукто Пытараи шукш йѳжашым валэ лийэш.

Пасу шамйчым шижым курал онташ кўлэш. Шукшым тидэ шукш-папкар улак вэрѳш нўрэн возэш да, киа. Шудо йвраи керѳым, лакым, шўкѳым альэ тўрлѳ увырам возашыжэ кўта. Сандэнэ шижым курал шйндэт гын, чыла шукш папкар каж йуак пура, адак каж вўлно лийшйжат чараштѳ йѳштѳ дэн чйлт кйльмэн йомэш.

Адак пасушто арам куштыра тудым тўрлѳ йѳрдymo увйрам каж умбалнэ кикташ, шолгыкташ ок кўл, лйвалан муно онташыжэ вэр шижэ лйѳ. Пакча печыштѳ йнтраи кучаш кўлэш, арам шудо йнжэ лйѳ. Ангапкэ шырчэ ўдѳмѳ годым чот шѳкланаш кўлэш, шырчэ йѳтра йандар лйѳжэ, куштыра шудо нѳшмѳ йнжэ лйѳ. Куштыра шудо ок лйѳ гын, шукшлан илаплат вэр йомэш.

Уржа озым шукш.

Озым шукш, йѳтѳн шукш сэмѳнак, лйвэ муно гыч илана.

Ййуны, ййуль тылызыштѳ кас йѳда ик тўрлѳ сѳрал нйѳ шулдыраи лйвэ човэштылѳт. Умбал шулдырѳнт кўрэн тўсан, шѳм корнаи, йумал шулдырышт ошалгѳ—лудо тўсан. Капнэ кўрэн тўс, 1/4 вэршок кут. Тидэ лйвэ качывалым улакырак вэрѳш шылын возэш, кас шумэкэ ижэ лѳктэш.

Такйр вэрѳштѳ лйвэ шагал, шудан вэрѳштѳ вэлэ чонѳцтылэш.

Тыгѳ човэштылмыжэ годым лйвэ

ѳрѳ муным онтѳн коштэш. Путыракшѳ тудо коншудо, пѳсаи, пычырангѳ (пўтыралдыи) шудо. пырыс лашка шудо, окса шудо (подорожник) шѳбран шудо лйшташышкѳ онта. Лышташѳн лумал мѳгѳрышкыжѳ, йур дѳч тѳйѳн онта. Лйвѳ чонѳштѳлмѳ жапыштѳ каласѳмѳ шудо-шамйчын лышташыштым савыр-калѳн ончѳт гын, он тыгыдѳ шўраш гай муным ужаш лйѳш. Ик олмышто лу, кѳло кйѳат.

Иктаж арнѳат пѳлѳ лйѳмѳкѳ муно гыч тыгыдѳ шукш лѳктѳт. Шукш вигак лѳкмѳкыжѳ шкѳ кйѳмѳ лышташыжым кочкаш тўналэш.

Кум кана тўснжѳ вашталтѳшат ушкѳжо пура ала мо да, кайык дѳч йѳмѳн рокыш возэш. (Шукш шүко кана вашталтѳш. Вашталтмыжѳ йѳда капнѳ эркын-эркын кушкѳш, тўснжѳт вѳсѳштѳш). Кас лйѳ шат, шукш адак шкѳ вѳрышкыжѳ кўзѳн кодно лышташым лумыштѳш.

Озым шукш лйвѳ-шамыч муным путыракшѳ куштыра шудо лышташѳш мунчат. Садлан куштыра шудо мызар шүко уло, тунарак шукшат лйѳш. Тыгай вэрѳш шукш арвала талышпа. Икйѳаш пасушто, альэ вѳс тўрлѳ шурно пасушто уда шудо уло гын, шукш лйѳпак лйѳш.

Шукш уржа озымлан пэш сут.

Такйр пасушто шукш шкѳ выжак-шйѳжѳ воктѳн уда шудо лышташым йумышт йѳтара да, вара тудо уржа озым лѳкмѳкѳ озым вўлык кѳржалташ. Озымым лышташ гыч кочкаш тувалѳш да, вож йоктѳ чйлт ныктѳш. Кѳчѳвалым рок шѳлшѳш туртѳн возэш. Кѳстѳнѳ адак шкѳ шүчко пашажым йѳшташ тўналѳш. Тудо пѳш чот тырла гын, кок-кум качѳштѳ чйлт ўдымо агам чарангда. Мѳман кундѳмыштѳ, йужѳ-йѳштѳ, шукш путырак чот озымым август тылызыштѳ йѳтара.

Кузэ уржа озымым тидѳ шунш дѳч аралыман.

ѳн ѳжно каласѳна: Кѳч мѳгай шукшын шүко шкѳ тушманжѳ уло. Путырак нуным кайык кочкѳш, садлан кайыкым ана гыч лўдыкѳтѳмѳ ок кўл. Адак шукшым кугу орашынга йѳтара,

Кугу орашыга шукшым ок коч шукш пашкар вўлыко Ышкэ муньжым гына опта, сандэнэ лэкшашлык лйвэ йомэш.

Түгэ гынат, шукш шуко лийэшгын, кайык кочкыш ок пытарэ.

Садлан лийын төвэ мом Ышташ күлэш.

1) Удымб дэч кок арна ончыч пўтўн пасум тьрмалаш күлэш. Шукшлан паш куштра шудо Ынжэ лип. (А мэмнан агаштына тьгай „торга“ нэш шуко уло, йыраг корно воктэн шудо чодрала вэлэ койын шога).

2) Шукш утларак йыраг рокышто, шудо вокышто ила. Лйвыкэ лач йыраг корно воктэн уло шудо лышпашкэ муньжым олтэн кода. Йыраг —

шукш йыжаш Садлан йырагым чьлт пытараш, йомдараш күлэш.

3) Шукш вэрын-вэрын озымэш тырла. Вара түрэдмэ сэмьн озымым кочкын кайа. Садлан лийын, шукш вэрым палэда гын, тидын йыр кэлгын куралаш, (ик йырагым) күлэш. Тьгай канавым йыр-ваш ыштэт гын, шукш вончэн ок карт. Канавэ ышташ шуко тўланымэ ок күл. Ик кана косылла дэн кайэн, кани корным кольмо дэн йытырайат гын, пашажат ныта.

Шукш чот лиймэкэ тудым пытараш йёсё. Шукш пуптэдаш шуко шэргакан йат күлэш. Мэмнан күсэнна вишкыдэ, садлан мо лиймыжым ышташ точаш күлэш.

Олыкым ачалыман.

Йужо марий йалыште ик лаштык олыкат укэ. Йырым-йыр кугу, кумда пасу кокракан возын мари-шамычым шыгырэмдэн вэл кийа. Марийын вольыккан цукшаш уржа олым дэн икйиаш олым дэч моло ок лий. Сандэнэ вольык пэш начар ила. Адак йужо йалын олык уло гынат, шудо шочмым чарнэн, олык чылт кукшэшт (копкэч) пытэн.

Йужо йалын куп пэш кугун мландыштышт уло. Тидэ куным чодралан шотлаш ок лий, иблб дэч моло ок куш.

Шудан куным ванкэ олыкыш савйраш лийэш.

Эн ожно тудым тор дэч йытрайман. Вара вўдым коштан күлэш. Вўд колдашлан табыл поштэк канавым кўнчат, канавэ ситышаш кэлгйт лийжэ.

Вўд колдымо мбигб кунышто шудо талын шочаш тўналэш. Альа тудым йытрайан курал-тўрмэн шудо шочным үдэт гын, брат чанлэ шочаш тўналэш.

Куным ачалаш тўналымэ годым палаш күлэш: рэгэньчэ куным йатыр кэлгын куралман, рэгэньчэ вокым пытарман, шудо үдымэкэ адак чот атрлыман. Шудан куп гыч вўдым поктарэн колдэт дэ, ик жаплан йбра. (Куралат

гын, сайрак лийэн).

Адак йара олыкымат куралат гын, утларак шудо шочаш тўналэш. Тьгай олыкэш иктаж кум ии годым йытйичым альа шэмпыдагым үдыман. Вара шудым үдаш лийэш. Удымэкэ иктаж лу ий кутлаштэ пэш чалиэ шудо шочэш.

Олыкым күлэш сэмьн ачалымэ годым чўчкўдын шалэдымэ ок күл. Кйзыт ий ййда йаллаштэ олыкым пайлат. Тьгэ ик суртан озат олыкышым ачалаш ок тошт. Ачалэт дэ, вэс ий вэс озалан пуат шона. Лу ий кутлаштэ у гыч шалэдаш олыкым ок кэлтэ, законгт ок күштё.

Рэгэнчан олык.

Олык, марий шамычын, вўд воктэн илат гыч, йатыр уло. Кудо вэрэ куралмэ мйландэ парак уло. Түгэ гынат, олыкышто пэш шагал шудо шочэш.

Олыкышкэ вўдат логалэш, шочным ййда ситышаш чоло олыкым вўд ибромда гынат, шудо ок шоч.

Тьгай олыкэш рэгэнчэ палаш дэ, шудо шочным йалт чарна. Рэгэнчэ вож кумда, садлан шудо вокым пйзырэн пытара, эрэ рэгэнчак гына шочэш.

Рэгэнчан олыкым ачалаш күлөш.

Шудо шочшо маньн рэгэнчә вожым шытараш күлөш. Шыжым чүчкүйдүн лавыртгыш либада. Олык чот вита, лыччыр-лунчыр вәлә лийәш. Тыгай лунчыргышо сөрөмүм, садә лавыртгыш мөнгө, күртнөб тырма (шүрә) дән тырмалаш күлөш. Рэгэнч вожым чылт тҗвак луктыи, савырен иштитман. Тудо вәс кәнгәжым олар годым кошкән пыта, кукчым огәш йбрәтә. Тудын олмәш шудо вож тудо кәнгәжымак чот, виған талышнаш тҗналәш. Шүрә дән тырмалма годым ик-кок йыр гына савыренман огыл: олыкым шәмәмәш тырмалыман. Тыгә йштымә мөнгө иктаж кум ийлан шудо пагал шочәш. Садлан тырмалымә мөнгө шудо иштымә йшкә үдәт гын, вәскана шудо чаплә шочаш тҗналәш. Шопымат кыла мә ләвымә годым тырмалаш пәш сай.

Ойлымәм сәжын йштәш ижә рэгэнчан олык сай шудан олыкыш савырна.

Мөдб вуйан олык.

Адак мөдб вуйан (мучо вуйан) олык уло. Тыгай олыкышто шудо шочаш гынат, мөдб вуй мөшайа-пагал шочәш. Адак шочшыжымат солән налаш ок лий. Тыгай олыкым ачалаш күлөш.

Шыжым олыкышто мөдб вуйым косыла дән пүчкәдән кышкаш күлөш. Пүчкәдымә сөрөмжым чумырен шындыман. (Пүчкәдымә сөрөмжым вара пачкашкә шупшыктән кышкыман. Саддәнә пакча мыландә пургыжангәш).

Тыгә мөдб вуйым пүчкәдән налмәкә олык салма гай төр лийәш. Кум ий годым шудо сай ок шоч. Чарала шуко либада, вара әркын әркын шудо вожангәш, сай шочәш. Шудо солаш нәш йбн лийәш.

Адак мөдб вуй пүчкәдымәкә олыкым шыжә лавыртгышшәтә тырмалән ишпаш гын, утларак йбнәш. Тыгә йштәт гын, шудо нөшымә үдаш күлөш.

Шудым шуктымо нәргән.

Пакча саскам шурымат ногымо годым түрлө шудо кыпкәлтәш, оычнәшак шүйын ишта: йошкар ушмән шудонарәгә шудо, ковышта лышташ, равшудо, кәшудо вурго, молыжат. Каласымә шудым шукужым вольык кочкәш гынат, чылажымат жаншә дәнә пукшән иштараш огәш лий; садлан шуко шудо шүйын ишта, арам лийәш. Тугай ужал шудым шукташ лийәш.

Шудым тыгә шукташ. Тудан виньәмш йштат. Виньәмшан кукшырак, кукшо, шунаш вәр күлөш. Вүдүжгө, ланка вәрыштә шудо пужлән көртәш. Виньәмшан көлгытшым 2½ арш. гыч 3 арш. мартә йштитман, локкытшым (кумдыкшым) 4—5 аршыш, кужутшым 5 кәчыпкән тәмәш лийәш шоганыш йштат. Виньәмшан ибрыджшым-турам йштыман, рокшо нәш вәләш гын, вәлә үлкылажә изиш агысырәмдәш лийәш; ибрыдж вөктәнжә агам шогалтылаш ок йбрө. Ибрыджшә нәш вәжык шогышо лийәш гын, шудо сайын ок шич, пужла. Адакшә ибрыдж пусакла нисә бншәшт лий, йыргәмталтмә лийшәшт. Ибрыдж вошт вүд кайа

гын, вөктәнжә, виньәм пундәшәшат шуным оштыман, шун үмбаг рын йштән онгам вакыман; онажә паклака лийман, укә гын, шудо төр ок шич; онга дәнә ибрыдж коклашә йара вәржәт йнжә лий.

Шудым виньәмш тыгә оштыман. Оштымо дәч ошчыч шудо гыч лавражым, опмажым чылгырак әрыкташ күлөш, лавран шудо вольыккан сай огыл. Вара шудым виньәмш нәш төр йштән оштыман: төр от онто гын, шудо сай ок шу. Шудым виньәмш оштымо годым тидым шәкланшыман. Шудо чоштра, кукшо гын, тудым нәш чот тәмдән ошташ күлөш; лүшкудын оштымо шудо төр ок шич, пуншыка, пакшә ушнан лийәш, вольыккан пукшәшат ок йбрө.

Йошкар ушмән шудым, ковышта лышташым тыгыдәмдәк оштыман. Йошкар ушмән шудым оштымо дәч ошчыч изиш кошташ сайрак; тугә тудо сай кочкыш лийәш. Кукшырак шудожым изиш нөрташат күлөш.

Виньәм пундәшәш кукшырак шудожым ¼ арш. нарә оштән чот тошкыман,

путьракшә түр дәнә пусаклаштә. Тугә оштымәкә үмбақыжә $\frac{1}{4}$ альә $\frac{1}{2}$ аршынын күжыт вудуҗгырк шудуҗым оштыман. Тыгә виньәм тәймәш ошат.

Шудо каш йәда изин шобчалым шавалташ күләш, шобчал вудымат шавалташ күләш (вудшо пәш чот шобчалаи ынжә лий). Шобчал путракшә вудан шудыш, тамдыракыш шаваш кәлшә; адак пуштурго рокан вәрыштә шукырак шобчалтыман. Шобчал дәч носнат ошташ лийәш.

Шудым виньәм түр дәч $1\frac{1}{2}$ аршын күшкырак ыштән ошат; вара пәш чот тошкат; волюмо сәмынжә 2—3 кәчышкән тудо күкыштыш шумәш эрә оштән шогат. Вара тыгә оштымо шудын үмбақыжә 3—4 вәршок күжыт ыштән олымым пүчкәдән ошат; олым ошман йогышо лышташым, кож орҗымат тыгыдыжым ошташ йбра. Тыгә ләвәдмәкә үмбақыжә $1\frac{1}{2}$ арш. рокым кышкыман. Тудым ик канаштә кышкыман ошыл. Ләвәдаш тунгалмә кәчыштә $1\frac{1}{2}$ арш. парә; вәсә кәчә дәнә кумушо кәчыштә шәлшылажым пәтырмыла кодшо аршын күкыштәшымат кышкыман. Шәлшылажым чот пәтырман. Умбал рокын ән үмбалыжә пуштурго рок лийман тугай рок чотак ок кылмә. Виньәмын шудо оштымым 3 кәчә дәч утуҗым шуйыман ошыл. Оштымо гөдым кугу йүр дәнә кугу лум дәч шәкланыман. Виньәм пыр йүр вуд йогәи кайаш канау йштымә пәш сай.

Тыгә виньәмын оштымо шудо 3 тылзә гыч пукышан йбрәш лийәш. Тудо шоным марта чытән кәртәш.

Шуктымо шудым виньәм гыч тыгә налман. Түр гыч тунгалын $1—1\frac{1}{2}$ арш. парә налыт; пужлышо ән күшүл кашыжым 2 вәршок нарыжым шуат; вара пәсә кольмо дәнә шудым пундашпыш шумәшкә пүчкын налыт. Шудым тура пүчкын налман, адакшә пукышан күләпыжым вәлә лукман, укә гын шуктымо шудо йужышто пужла. Пучмо вәрым олым дәнә ләвәдман. Пучмо вәр тура дәнә шудым пундашпыш шумәш налмәкә, адак тугак ик аршын кужытым үмбал рокышым пучыт (чарагдат).

Шуктымо шудылан волюк вапкә тунәмәш. Ушкүш-шамыч тудым кочкык брәт, ушкалжә шбрым шукырак волташ тунгалыт.

Шуктымо шудым волюккышан пукышмо гөдым тыдым шәкланыш күләш:

1. Волюкыш шуктымо шудо кочкаш изин-изин пуән тунуктыман.

2. Шуктымо шудо йбрә кукошо шудым пууман укә гын, пушкәдыш лийын кәртәш.

3. Туйыла ушкаллан, лийшә ушкалланат лиймыж почәшак ик жаңышкән прәсә шамычланат шуктымо шудо ок йбрә.

4. Шуктымо шудым, пәш сай гынат, ик канаштә пәш шуко пуаш ок йбрә. Ик марда ушкаллан кәчылан, шуктымо шудо и и сай ошыл гын, 30 краңга парә пуаш лийәш, үшкүлән пучат пәлә.

5. Шуктымо шудо пунышкән, пуйын альә кылмән гын, тугай пужлышым волюккышан пуаш чылатак ок йбрә.

Ушкарпий.

Кэчэ вашталтмым, ойар. йур, лум лийшашым да монь ончыктышо палэ-влак.

Шыжэ жап нэргэн. 1. Сэнтывбр тылзыштэ кўдўрчө шокта гын, шокшо шыжэ лийэш. 2. Йўкш-влак йўд йўмачын кэчывал мogyрышкыла пэш вара чо-нэгштэн кайат гын, шыжэ кужо, шокшо лийэш. 3. Колыа-влак пйжашым коннан кўшанжэ онгат гын, шыжэ кужо да йўраи лийэш. 4. Кўкў Пэтро дэч вара мура гын, шыжэ кужо лийэш.

Тэлэ жап нэргэн. 1. Тэлэ лум вочмо дэчын 40 кэчэ вара пжэ лийэш. 2. Тэлым кўдырчө кўдўртымо шокта гын, тэлэ йўштө лийэш. 3. Тумаш тумылэгыжэ шук0 шочэш гын, тэлэ пеш йўштө лийэш.

Шошо жап нэргэн. 1. Чага-влак толмо дэч лум ик тылзэ вара кайа. 3. Колыа-влак пйжашым коннаш ўлан онгат гын, альэ мландэшак онгат гын, шошо ночко ок-лий, кужу лийэш. 2. Чага-влак вигак пйжашышкышт чо-нэгштэн шычыт гын, лум кэнэта кайа, сай шошо лийэш.

Кэргэм нэргэн. 1. Пэрвой кўдўрчө кэчывал йўмачын шокта гын, шокшо кэргэж лийэш; йўд-йўмалыкыла гын, йўштө; кэчэ пичмагычла гын, йўраи к нэж лийэш.

Ойар лийшашым тыгэ палат. 1. Тылзэ пэчалтэш гын, пэчыжэ кугмын шарлэн кэнэта йомэш гын, йандар, ойар, кэчэ лийэш. 2. Шўдыр-влак пэш волгыдын-чолгыпн шогат гын, ойар, мотор кэчэ лийэш. 3. Тўтыра ўлык волэн мландэш войзэш гын, мотор кэчэ лийэш. 4. Кас-дэнэ тўтра кўш кўза гын, чэ-вэр кэчэ лийэш. 5. Эрдэнэ лувис шолдыра пырчан войзэш гын, ойар лийэш. 6. Шонан-пылын кандэ тўсыжэ пэш ок волгат гын, а нарынчыжэ чотырак волгалтэш гын, вашкэ мотор кэчэ-шамыч лийт. 7. Шонан-пыл кас вэлэш койэш гын, сай кэчэ лийэш. 8. Шонан-пыл кэчэ лэкманш вэл гыч кэчэ шич-

манкыла лийэш гын, поро кэчэ лийэш. 9. Йўр пыл тэмо годым мўкш-влак напаштым кудалтэн смарташкэ оыт пыл гын, йўр ок-лий, эргэн кайа.

Йўр лийшашым тыгэ палат. 1. Кас кэчэ пылзэш шиччэш гын, эрлажым йўр лийэш. 2. Касдэнэ ўжара ончал-нарынчэ лийэш гын, йўр лийэш. 3. Кэчэ пэш энда (шырата) гын, кўдырчан йўр лийэш. 4. Тылзын пэчыжэ йўр ончылан вашкэ ок-пытэ. 5. Тылзэ йыр йошкар пэчэ лийэш гын, йўр лийэш. 6. Тылзэ йўр ончылан оипемын, пэчкэмышырак шога. 7. Шўдыр-влак пэш волгалдын оыт волгалт гын, йўр лийэш. 8. Эрдэнэ лувис оклий гын йўр лийэш. 9. Пыл йўрлан ўлычын коштэш (кайа). 10. Пыл-шамыч иктыжэ ик вэлкэ, васыжэ вэсь мogyрыш кайат гын, кўдырчан йўр лийэш. 11. Шонан-пыл мынарэ ўжаргырак, тунарэ йўрат кужырак лийэш. 12. Шонан-пыл эрдэнэ лийэш гын, йўр лийэш. 13. Пзи шочшо чома аважэ воктэн кудалыштэш гын, йўр вашкэ толэш. 14. Кэргэ кужун чет магырэн чэнэкла гын, йўр лийэш. 15. Шонан-пыл йўд йўмачын кэчывал пумагыла шуншмылат шога гын, йўр лийэш. 16. Кэргэжым пўтыркалышэ мардэж йўрлан лийэш. 17. Тэлым корэм-влакыштэ шокшэмдыдэгэчэ вўд и ўмбако лэктэш гын, вашкэ йўр лийэш, альэ лэ-вэ кэчэ лийэш. 18. Төрза панда йўр ончылан вўдыжта. 19. Шўд-кайык-влак йўр толшашлаи пурэмшитэ йўралыт.

Мардэж лийшашым тыгэ палат. 1. Кас-дэнэ ўжара йошкарэ лийэш гын, мардэж лийэш. 2. Мардэж ончыжым ўжара вашкэ йомэш (пыта). 3. Тылзын пэчыжэ ольан пыта гын, мардэж лийэш. 4. Кэргэжым шўдыр-влак пэш чолгыжын шогат гын, кэчэ лэкманш мogyрым мардэж лийэш. 5. Шонан-пылын йош-

кар түсүжө шукурак гын, шап мар-
дэж либэш. 6. Шорык-влак мардэжлан
ваш т'кэдылыт. 7. ушкыж-влак мар-
дэжлан почыштым тупынкышт кадыр-
т и пыштэн коштыт. 8. Сосна-шамыч
олакым нурлын нурлын нумалыт гын,
талэ мардэж лийэш.

Лавыртыш нэргэн. 1. Нур-вуд куго
пшвйр онган лийэш гын, ночко кужын
лнэш. 2. Мландйсэ пукш-влак лавыр-
тышлан тужвакэ лектыт. 3. Лавыр-
тын очыллан кармэ, шынга, шуршо-
-влак чотырак нурлаш тунгалыт. 4.
Чывэ, курка-влак нувыштышт нурын
төрлатилыт гын, ночко кэчэ-влак лий-
шани. 5. Чывэ лавыртышлан ончаштэ
йүштылэш 6. Сосна-влак лавыртышлан
кычкырат, пыргыжыт. 7. Иньэ нэр-
жэ дэнэ пэш пышкыра (нургалэп)
гын, лавыртыш лийэш.

Йүштө лийшашым тыгэ палат. 1. Тыл-
зэ йыр-кок кэчэ лийэш гын йүштө
лийэш. 2. Комбо влак нэл йолышт
дэнэ шогат гын, чатлама йүштө лийэш.
3. Комбо лудо-влак йүлито либшашлан
вуйыштым шулдырышт-йымакэ чыкар.
4. Конгаштэ тул-шол пэш виан
чолыж йүла гын, йүштө лийэш. 5.
Тэр йүштылан кычкыр-р шокта. 6.
Пырыс йүштылан конгашкэ нурж
войзэш. 7. Шикш күйкө тура күй
гын, йүштө лийэш; үлыкө вола гын,

лэвэ (умыр) кэчэ лийэш.

Лэвэ, шокшо кэчэ лийшашым тыгэ палат
1. Пөрт-кайык-влак түшкан-түшкан
чонгэштэн коштыт гын, шокшо, волгы-
до кэчэ-влак лит. 2. Мукш-влак омар-
та тужналан түшкан цугырнэн шыпчат
гын, пэш шокшо лайэш. 3. Пэш ку-
жын лийшаш шокшылан мукш-влак
пэш осал лыт, пышкылаш тунгалыт.
4. Эр пошым корак-влак йүштылыт
гын, лэвэ лийэш. 5. Конга тул ломы-
жангын йүла гын, лэвэ лийэш.

(Тэлым) лум лийшашым тыгэ палат. 1.
Шүдур-влак волгыдын огыт кой гын,
лум лийэш. 2. Йүдым покшым войзэш
гын, кэчывалым лум ок-лий. 3. Кэчы-
валым лумшо лум ок-код, шулэн ны-
та; йүдым лумшо лум йөршын войзэш,
ок-нытэ. 4. Ни поранлап пурдалаш.

Покшым нэргэн. 1. Тэр кудалтымэ (25
март) лэч вара 41 кэчэ мартэ эр йнда
покшым лийэш. Тунам коклаш кодшо
покшым кэнгэжым, кодшо покшымжо
тошто пагытэш лийэш; садлан садэ па-
гытшэ шурнылан виан лийэш. 2. Тэр
кудалтымэ кэчин йүдым ок кылмытэ
гын, пошым йүшто-шамыч шагал ли-
ыт. Кылмыкел гын, 41 покшым толэш;
пэмшыдангым ончылтэн удаш ок-йо-
рб. 3. Шырчык игым кыньэлтымэнгэ
покшым огэш тол, а кыньэлтымэ (ой-
рымо) жаплан ик йүшто толэш.

Марий калыкын шурно шочмаш-шочды- маш да шурно үдымө жап нэргэн ойлымо палыжэ.

Шурно шочмаш - шочдымаш нэргэн. 1.
Шыжым нонго чот шочэш гын, эс ий
киндэ шагал шочэш; нонго ок шоч
гын, киндэ сай шочэш. 2. Кугэчэ кэчэ
эр мардэш эр кэчэ могойрым пуалэш
гын, киндэ мотор шочэш, моло вэлым
пуалэш гын, сайак ок шоч. 3. Шынта
шuko лийэш гын, киндэ шочэш. 4.
Пошым корно кўшаш кодэш гын, кин-
дэ шочэш. 5. Пошым пөрвөй кўдырчө
талын шокта гын, киндэ шочэш.

Икийаш үдымө жап нэргэн. 1. Кугэ-
чэ йүдым мардэж эр-кэчэ вэлым лийэш
гын, шүлйым ондак удаш күлэш; кэчы-

вал вэл-гйч гыл, шочэш. 2. Шырчык
игэ шамыч рож гйч вуйыштым лук-
тыл магыраш тунгалыт гын, шэм шы-
даг удаш йбра (жап). 3. Пөрвөйсө и
түр влакыштэ кужу лийэш гын, ондак
үдаш күлэш; пөрвөжө күчык, варасй-
жэ кужу лийэш гын, варарак удаш
күлэш. 4. Ужава магыраш тунгалэш
гын, кыньэ удаш жап.

Икийаш шочмаш-шочдымаш нэргэн. 1.
Пышкөрмэ кйчкэ шуко лийэш гын,
пэмшыдаг шочэш. 2. Кэчэ энгден лум
үмбалап нацдау ганьэ кодэш гын, йу-
мал лумжо ойрлэн вола гын, тар дэнэ

пурса шочаш. 4. Шопым тумо йолава лийэш гын тар чот шочаш. 5. Крәшәннә кәчәи лум лумаш гын, пәмшиданг шочаш. 6. Шопым лум шурио шуко лийәш гын, пәмшиданг чот шочаш. 7. Күә кычкә кумытан лийәш гын, шульбө сай шочаш, иктап, кокытан лийәш гын, сайак ок лий.

Уржа шочмаш—шочдымаш нәргән. 1. Крәшәннә кәчә ойар лийәш гын, уржа ок шоч: луман алыә ййлан гын, шочаш. 2. Иялә кйчә пәш шуко лийәш гын уржа шочаш. 3. Ломбо кйчкә шуко лийәш гын, уржа сай ок лий. 4. Тәлым лум пасу мучко лодәман-лодәман лийәш гын, толпаш ййлан уржа сай

лийәш.

Уржа ўдымаш нәргән. 1. Уржам пәм-кўса пәләд чарымәшкә ўдаш лийәш. 2. Шур-кошпангын тийжә кутанәшм-жә лийәш гын, уржам вара ўдаш кў-ләш. 3. Шөрвөй энәж сай лийәш гын, уржам ондәк ўдаш кўләш, луман (ко-тыран) лийәш гын, вара ўдаш кўләш.

Пакча, кожла йәмьж (сасна) нәргән. 1. Түрәдмә годым дўтыра лийәш гын, понго сай шочаш. 2. У-ий годым ку-гу мардәж лийәш гын, олма чот шочаш. 3. Овдоким кәчмәш ойар лийәш гын, кнар шочаш. Күгәчә кәчә лум лийәш гын, йәмьж шочаш.

Чодыра вўд аралышә.

Шуко вәрә марий йаллаштә илашты-рак йинг ой поштәк шкә мыландйиш-тйит улшо чодырам, алыә чашкәр-лам, чаплә рошам шомом шоналтйәдә руат. Ән чаплә, йандар нушәнгымак оййәрәи-оййәрәи йорат да, сәндәнә тй-гйәдә кушпаш нушәнгыш лаштыртй-айт.

Ййрәш-ййр ливырак шогышо чод-рам марий-шамыч локтыл пьтарйишт.

Тыгә йиштәи молан йбра гын?—Осал-дан гына йбра. Чодра пьта гын, вўд пзәман тўнгәләш.

Кажнә әг р вўд—чодыра гыч т вә-ләш. Чодыра лонгаштә әрә чәчәи йуалә шогымо дәнә вўд пуш утларак уло, памаш-шамыч чарыдә „шйрык-тәи“ йогат. Тыжәчәк әгәр-шамычат лийәдат. Чодра ок лий алыә гын, сәдә әгәр-шамычын тўнгйишт—памаш-ша-мыч ййкык кушпаш бодыт алыә, кошкат алыә. Мйнар кужуи әгәр чодра лонгаштә йога, тунар утларак вўд ушна, әгәр кушәш. Йўл вўдат тйгйәдә әгәр-шамыч ушймо дәнәк тйгай кумда, кугу вўд лийиш. Тидә әгәр-шамыч кушәч ләкты? — Чодра лонга гыч. Нул шола мөгырйиштә чо-дыра йагыр уло, сәдләи пўтүнә әгәр-жә тужәч ләктәдат. Нул нурәи мөгй-рйиштә чодыра шагал да, әгәрәт укә.

Адак чодыра воктәи вўд пуш утла-рак шога. Ужйда дйр, тәлым чоды-

раштә лум тйр вәз ш. мардәж тўргы-ктәи ок нангайә. Чодыра тўрйиштә лум кәлгын нургыжлава. Лум вўд чо-дыра гыч чйла йогән ок кайә, рок пушкыдо да, шуко кәдәи. Сәдә вўд кәнгыжым йыр-ваш вўдыштәи полша. Чодыра воктәи кәнгыжым утларак кў-дырчан йўр лийәдә. Вәлгәнчан йур мландйиштә улшо сәмләкым шулйкта-ра, шуриылан кәлйиштарә.

Кодшо пп мола йй дәч утларак чо-дра шкә пайдажым ончыктәи. Чарла воктәи тәний йўр пәш чўккыдйи то-ләдән. Кәчә ләкмә мөгйрйишкыла Й р-вур, Кужмари, Пәктубай волостылаштә ончымаштат йўр шагалрак лийиш. Шәриур кутлаштә алыәт батыкыи ко-йиш. Сәдләи туштә биндә мәман гай сай шочыи огыл.

Тилә сйдымо мйшбә манаш лийәш. чодыра ойар ййгәчә годымаг шкә вок-тәижә шурышым, шудым мой вўдыштәи шога. Тилтйи палымына мйшбә чоды-рам күзә гынат, вий шутымо сәмыи аралан кўләш. Казна чодыра ма, шкә-нан чодыра ма, чйлажымат әкәрәш тйчйман. Путиракышә шкәпдан кушдам, рошадәм, чашкәрдам пәрәтән паш вәрәштәш.

Пәрәтән вләт гын, илйишәт куш ты-ләмәш; шочшәтат вәскана мөктән-мо-ктән тййым таум йиштәи тўнгәләш.

Пакча көргө паша.

Пакча пашам мэмнан Область көргөшүбө калккө суртан оза шкалангыт күлөшлан гына ынтат. Ужалашлан пакча саскам шагал пийндаг. Көшүо ийлашгө, сар дөч вара пакча оладашгө кушкан туналын. Иалы:о крө анык пакча саскам ояныб о сэмьнак ыагал удат-шындаг. Но эш вэлэи парэггым гына улларак пийндаи туналыыч.

Пакчалан могай вэр күлэш.

Көрөк могай пакча йэмьжат кечэ догалашгө вэлэ сай шочэш. Пакчалан йырым-йыр кечэ пурэн шогымо вэр күлэш. Пакча вэр тёр лийжэ. Тёр огыл гын, тайылажэ кэчывал могырыш лийжэ. Пүд йүмал вэлйшкыла тапы-лайшгө шукужо годым йүштө пытара. Йүштө мардөж пакча саскам пйтармэ дөч, йүд йүмал могырэн күкш саварым, альэ чүчкыдын пушэггым пийндылаш күлэш. Умыла пакчамат йыташ лийэш.

Адак пакчаштэ вүд вөрым (изи цүам, тавым) йыташ күлэш. Пакча изи энгэр воктөнэ пэш кэлшэ.

Пакчалан, лоц, нотко вэр ок йөрб, адак пэш пэм рокан кушко вэрат ок йөрб.

Пакчаштэ могай рок лиймэн.

Пакча олмылан пэм рок, сипма, шуи пёршан мьландэ күлэш. Тыгай рокэш вэлэ пакча йэмьш сай шочэш.

Шунап вөрыштэ, мьландэ йүштө, пөлэ, пэш адак пөнчык ганьэ. Шунап вөрыштэ тэрсат ванкэ ок пү. Шунап пакчам ачалап тушко ошмам, извэсткам, ломьжым, лышташ-пушэггэ тургыжым шараш күлэш.

Ошман вэр пэш кушко, канга, вүдм ыагал куча. Ошман вөрыш изиш шуным, тэрсэм, лышташ-пушэггэ тургыжым, куштургыжым шарэгт гын, пэш сай пакча лийэш.

Кулапран лап вөрыштэ чот утыжо дөнэ вүдыжгө шога. Тыгай вөрыштэ пакча мучко канавылам ыштэгт гын, пэш сай лийэш.

Йогын, энгар воктөнэ, йошынан вөрыштэ сайын, тазав тэрсэм кышкымкэ пэш сай пакча лийэш. Тыгай энэр воктөнэ ковьшгэ пэш мотор шочэш.

Йужо вэрэ күкшакарак вөрыштат, йошкын шичман вөрыштэ пакчалан сай вэр. Тыгай вөрыштэ эрэ тэрсэмат кышкымэ ок күл.

Пакча ачалымэ (төрлатымэ).

Пакча куралыым, тырмалыым пэш олча. Пакчам сайын ончөн монгаш күлэш. Пакчаштэ йужга, пурка, пушкыдо рок күлэш. Пурка, пушкыдо рокэш вэлэ йэмьж сай шочэш.

Пакчам ий йыда шыжым курал кодыман Шүрмө (тырмалымэ) ок күл. Шыжым курал кодымаштэ мьландэ тэлэ коч кылмэн кийа да, шошым пакча рок пуркангэш. Пэш лоц вөрыштэ эрэ шыжым курал кодымат ок кэлшэ, пэш чот вүдышгө лийэш. Адак шыжым курал кодымо дөнэ мэ вэс полышым йыштэна. Шыжым курал олгёмо дөнэ рокышгө улио шукуш пьжакшым, муньжым умбак луктын пийштэна да, тэлым нуно чыла кьлмэн пйтаг.

Пакча жандымэ.

Айдэмат, волькыкат, шукушат адак шуко түрлө (чонан) илмшэ кочдэ илэн ок кэрт. Шурно, шудо, түрлө саска,

йәмыж тукымат Ышкә шотынт дәнә шочыт, кушкыт, колат. Нуныланат ильмышт, кушмышт годым кочыш күләш. Нуно кочыным Ышканышт мыланде гычын налыт. Эрә ик вәрәш шурным, пакча йәмыжым шындәт гыч, тудо вәрәштә йәмыжлан күләш сәмын җантән шогыман.

Мыландә уагдымә арвәр (амал) түр-ло-түрлө уло: тәрәс, сурт кайык шур вүд, айдымн шәнгач ләкшәкәт пәш сай, ломыж, адак моло түрлө шүпб култыра, шүпб шаңчан, чодыра кбргысб каваштаншә ұмбал тургыж р.к, извәстка, тулеч молат.

Тәрәс сәмын шүшәжә вәлә йора, олыман пәш сай огыл. Ән сайжә имнә тәрәс.

Сурт кайык шур возык тәрәс дәч 5—6 кана вианрак. Тудым сай күчән мошташ күләш. Моштән от йамдылә гыч, вийжә пакчаш лукмо дәч ончычак пята. Вүдыштб коштыно (лудо, комбо) кайкыи сай огыл. Ән сайжә чывын, кбгөрчанын (кәдын). Кайык шурым ик вәриш чумырән шогыктымән. Чумырмо годым тушко изин-изин куи тургыж дәнә варман.

Ломыжат роклан пәш сай вийым нуа. Ломыжым кушко вәрәштә кучаш күләш. Ломыж кышкымаштә парәнгә сай пачәш. Ойар ий лийнашлык гыч, ломыжым шогым ситакырак лдуктын шавыман. Олымн, лышташан иушәнгыи ломыж эн сайәш шотладәш.

Ломыжым йараш лдуктын кышкыман огыл. Изин-изин шогән шогыман. Тудо пакчалан пәш күгу пәлбәшым нуа Ик важык күмдык мыландәш шаваш 1½—2 крәнгә сита.

Айдәмә шур-шондо нимо дәчын виан. Тудым пырчат лектылмо ок күл. Тудо пәш җишан, сьшиә огыл да, мәмнан дәнә тудым нимошанат огыт шотло, огытат ончал. Сацлан тудым тыгә йамдылән шогат. Коштмо вәрәш она дәнә пәнгыдә, вүд шогдымо йашлыкым шындәшман. Йашлык кбргыш шундәшәшәжә 3—4 вәршөк күжгыт рокым оитат. Вара шогынымә сәмын эрә тушко ұмбачшә кушко куи тургыжым изин шавән шогыман. Тыгә ыштәт гыч, ұпшәкәт ок лий, сьнәкәт вәс түрлө лийәш. Тәммәкшә тудо пәшләкшә дәнәк нагтайән кышкәл толан лийәш.

Пачасә кәгәж паша.

Кәгәжым пакчаштә пәш шуко түр-лө-түрлө паша уло. Кәгәжым пакчаштә шотмо дәнә, күләш сәмын иашам ыштән шуктәт гыч, пәш шуко пакча йәмыжым (саскам) шочыкташ лийәш.

Вүд шавымә. Пакча саскалан, мыландә кошкән шогә гыч, эрәракак вүдым шавән шогаш күләш. Кәрәк шогаш саскашкәт вожым колдымәшкыжә вүдым эрә оштән шогыман. Йужо кунам кәгәжымат, олар шогә гыч пакча саска озым кушмәкшәт вүдым ошташ күләш. Тавә (колодец) йүштб вүдым ошташ ок йөрб, энәр альә нуа вүдым оштыман. Энәр, цәавүд укә гыч, тавә вүдым пакчаштә бочкәш оштән шынчыкәтән, ләвымәкшә ижә ошташ күләш. Вүдым кас пәләш шавыман.

Саскам пәш чак-чак шындымә ок күл. Чүчкыдә лийәш гыч, кәрәк моат кушкыи ок кәрт. Удымәкә пәш чүчкыдын шытән ләктәш гыч, коклап-коклан куклән налаш күләш. Кәшырым 2 вәршөк, шошкар ушман дәнә ырәвым 6 вәршөк, ушмәным 8 вәршөк коклан пывдаш күләш. Ковыштам 12—16 вәршөк коклан шындыман. Шыгыр лийәш гыч, вуйжо шарлән ок кәрт.

Пушкыдәмдымә паша. Кәрәк шогаш саскам шындәт гынат, рокшым эрә пушкыдәмдән шогаш күләш. Йыранг пәшкыдәмәш гыч, саска кушкыи ок кәрт. Умбал рокшым эрә тарватыл, пушкыдәмдыман. Пәшкыдә ұмбалан рокыш шокшәт пурән ок кәрт, адак вәшкә кошка.

Куштыра шудо ыжнә лий. Түрлө куштыра шудо саскалан кушкәш мәшәйә. Тудо пәш шуко вийым мыландә гыч шуншәш, адак чот талышна гыч, ұмбачат пызырән, шыгбәрәмдән саскам шырәштарән шында. Куштыра шудым ләкмә сәмын сомылыман. Сомылаш пәш мошташ күләш. Саска вожым тјкалмә ок күл. Сомылаш йүр шочәш пәш сай.

Умбач ұагдымә. Пакча саска пәш эркыи кушкәш гыч, рокым ұагдаш күләш, роклан вийым нуман. Тудым тыгә ыштәшман. Саска тўнгәш умбач тәрәсым оитат. Изин тәрәсыжым рок дәнәт варалдан лийәш. Адак тугат йштәт. Пәл вөчкым ушкәл, альә кайык

шурым налал да, тудо васа вўд дэнэ вэрэн шуктэн йамдылман. Тыгэжэ арна шуктэн, шошкытарыман. Кэчэ йыда 1—2 кана эрэ лугаш күлэш. Арна эртымэкэ тидэ шуктымэ вишкыдэ шурым вигак йырагыш вэлэ ша- вэн кайат.

Урымо паша. Ковышта дэнэ парэн- гым 2—3—4 кана урыман. Ковыштам йырагыш шындымэкэ тилчэ вара урат. Вэскана адак 3—4 арна эртымэкэ, кумышо канажэ адак 3—4 арна эрты- мэкэ. Пөрвөй канажэ, пөрвөй лышташ лэкмэ дэч опчычйрак урыман.

Парэнгым пөрвөй канажэ, парэнгэ шудо 5—6 вэршок кутыш. лиймэкэ урат. Вэс канажэ, кумышо канажэ эрэ кум арна эртымэкэ. Парэнгэ шудым 1—2 вэршок күкпийг урыман.

Варым вашталдылман. Йй пьда, мы- ландэ сай ўагдымэ лийэш гынат, ик тўрлө саскам эрэ ик вэр олмөш шын- дэт гын, пакча саска удач шочаш тўнгалэш. Садлан пакчагытэ кэрэк мо-

гай саскамат кажнэ ийын ик вэрөдэ вэс вэрэ вапталдыл шындыман. Тэ- рыс кышкымэ ўмбалаи пөрвөй ийжэ ковышта пэп кэлша. Тэрыс кышкы- мьн вэс ийөшыжэ кыарым, шоганым, помидорым, парэнгым, кэшырым, йош- кар ушмөным шындат. Тидэ оплымэ саска шамьчым тэрыс кышкымэ ийыш- тэ, у тэрыс ўмбалаи шьндэт гын, шу- дыжо вэлэ талэ лийэш. Тэрыс кыш- кымэ кумышо ийөшыжым пурсам, бө- бьм шьндат. Тыгэ шьндьмэ годым тэрыс кок ип эртэн кум ивөшыжэ вэлэ кышкылдэш.

Пакчам эртыман. Шьжым пакчагытэ чыла иогөн палмэкэ, пакчам пэп сай эрөктөп кодыман. Парэнгэ шудым, кувтыра шудым, моаймат иогөн па- лыи, пакчэ дэч өрдыш шыгайөн чу- мырөн шьндап күлэш. Вэскана шў- макыжэ тэрыс лийэш. Вара шыжым йўшгө толын шумэкэ тэлэдач курал кодыман. Тугэ шьтэт гын, тўрлө шукпн ийжакш мунажо кылмэн цытат.

Пакча йэмыжым (саскам) куштымэ.

К о в ы ш т а.

Ковыштам кодымо йын иктат укэ. Ковышта эн күлэш саска. Ковыштам кажнэ йын шьнда.

Ковышта урлык шукэ тўрлө уло. Эн сай урлыкшо—белокочанная— ман- мэ урлык. Тудо пэггыда, кугу вуйап, он ковышта лийэш.

Ковыштам пөрвөй шагаш удат. Сай шолдыра, пэггыдэ, кугу вуйап ковы- штам палнэт гын, шагаш пэш чўчкы- дыш ўдымө ок күл. Чўчкыдын ливөш гын, кокла гыч күрын налал күлэш.

Ковыштамал волгыдо вэр күлэш, адак изиш (лошырак) вўдыжо лийжэ. Ловыштырак ковышта пэп кэлша.

Рокным пэш чет пушкыдэмдэн кү- лэш. Шьндымэ вэржэ 6—8 вэршок калыт куралмэ лийжэ. Ковышта у тэрыс ўмбалаи кэлша.

Ковышта шьндэн вэржым кок кана курал ачалыман—шыжым, шошым. Рокнымат тэрыс дэн чет ўандап күлэш. Тэрысым шошым, шьндымэ дэч опчы-

чйрак вакшын, курал ачалыман. Ик важык кумдык мыландэш ик нут чоло тэрыс күлэш.

Шагэ гыч йырагыш кастөнэ альэ эрдөвэ эррак шьндыман. Шьндымэ годым тўйо озым шамьчым шьндымэ ок күл. Тыгыдыжым, адак рўдо гыч шэмөпшыжым кышкыпн күлэш.

Ковыштам йырагыш чўчкыдын шьн- дан толанымэ ок күл, тыгыдэ лийэш. Эн шолдыра урлыкшан озым коклажэ 16 вэршок, тыгыдыракшан 12 вэршок, тыгыдэ урлыкшан 10— вэршок лий- ман. Ик важык кумдык мыландэш 8—12 вуйым шьндэт гын сита.

Ковыштам шьндэн, кувтыманште кум эн күлэш паша уло: 1) вўд онты- мо, 2) пушкыдэмдымэ, урымо, 3) со- мыдымо.

Вўд онтымо. Вудым, йырагыш шьндэмэкэ пэш шукэ онташ күлэш. Вожым кодымэкэ вара онтымо ок күл. Опар ийыште кэгэжымат иктаж кок кана тазал онтэт гын, пэш сай ливөш.

Пушкыдэмдэн урымо. Ковышта йыра-

нгом пушкыдым ыштэн шогыман. Ковыштам кэнгэш көч 3 кана урйман. Мәмнан марий икканат огыг уро. Пөрвөй—йырангыш шындымкэ тылчэ гыч урат. Ураш күлэш эн йүмал лышташ дэкэ шумэш. 3--4 арна гыч вара адак кок каналан урат. Кум канажлан 2--3 арна гыч урман. Тыгэ урэн шогэт гын, талэ, пэнгыдэ вожан лийэш, ковышта кугу вуйач, пэнгыдэ лийэш.

Сомылымо. Ковышта коклаште куштыра шудым шогыктыман огыл. Урймо годым альэ посна эрэ сомылен шогыман.

Урлык йамдылмо.

Урлыккан нөпшым йшташ йбсө огыл. Сай урлык ковыштам шйжым вожшыгэ луктын кодэн, нөрт йүмалнэ альэ нөрдншштэ ашнаш күлэш. Шшым вэрйш ййрангыш луктын шыдат.

Ковышта кочшо шукшым тыгэ йытарман. Тудо шукшым иктаж кормыжым шогэн вүдэш шаланымэшкыжэ шолтат. Вара шукшын лэмжым ковышташ шйжыктат. Тйгэ шжыктылэн ковышта шукш дэч посна нрвэ дэнэ чунгылаш (шукрвэш) лийнэ шукымак йытараш лийэш.

Парэнгэ.

Парэнгым мола саска дэч эн шуко шыдат. Парэнгэ урлык кум тёрлб уло. Ик тёрлыжб—ик марда, кочкан тамилэ, вэс тёрлыжб—шолдыра, кочкан лазира, вольыккан шукшап вэлэ йбра, кумышо тёрлыжб—тыгыдэ. шолдымкэ пэш шжшан, заводын спиртлан, крахмал ышташ кайа.

Урлыккан ик марда парэнгым йамдылман. Тыгыдэ урлыкын найдажэ угэ, тыгыдэ шочэн, адак шындышжык ик вэрэш кок-кум парэнгын опташ күлэш. Шолдыра парэнгым шындыт гын, пэлыгыч шэлышташ күлэш. Дэсатива кумдык мйлавдэш 80—120 пуд урлык шура.

Вэржэ парэнгылан волгыдо, йырым-йыр көчэ шуршан күлэш.

Парэнгылан ошманрак йбршан мйландэ кэлша. Ночкырак, шунарак мйландэш парэнгэ пэш ок кэлшэ. Парэнгэ у чэрисым ок йбрэтэ, тэрисым кышкымаэ вэс ййшжым шынды-

ман. Миландыжэ пэш канга гын, лэмжым шаваш күлэн, вара тудо пйбштат шйндаш лийэш.

Ночкырак, лашырак, вэршштэ йыра-нгом күкшым ышташ күлэш.

Парэнгым чүккыдын шындыш толаныман огыл. Иктэ дэч вэсым 16, 12, 10 вэршок коклан шындыш күлэш. Кэлгытшымак палэн шындыман. Пэлэ, пөнчыканрак рокэш 1--2 вэршок кэлгытэш, куштылгырак гын, 2--3 вэршок кэлгытэш шындыт.

Парэнгым ончэн, ачалэн куштымо.

Пушныдэмдэн урымо, Парэнгэ тўнгыштб эрэ пушкыдэмдэн шогыман. Пушкыдо мйландынштэ парэнгэ сай шочэш, вожшыкыжэ шокшо, йуж эрэ шурэн шогэн кэртэш. Урымшнат найдажэ пэш кугу. Парэнгым урэт гын, тудо чот вожлана, парэнгыжат шуко шочэш. Садлан кэнэж көч кум кана урйман. Пөрвөй—парэнгэ шудо шэч кутыш лиймкэ урыман. Вэсканажэ пөрвөй дэч тылчэ вара. Кумышо канажэ вэс кана урымо дэч 3--4 арна вара ураш күлэш.

Сомылымо. Куштыра шудо парэнгэ лонгаш куштыжэ дэнэ парэнгыш кайшаш вийым ытара, адак парэнгым пызвэрэн шырештарэн шйнда. Садлан парэнгэ тыгыдэ шочэн. Сомылымо пашам пушкыдэмдымэ, урймо годымак ышташ лийэш.

Парэнгым тэлылан кузэ шогэн оптыман.

Парэнгэ онташ нөрт йүмалым, лўмын ыштымэ пөрөпйш шочын шўлалдарэн, коштэн шогыктыман. Вўдыжыб вэр ок йбрб. Парэнгэ кийыктымэ вэрйшштэ 1--2 градусэ шокшо күлэш. Онташжык ўмбала пэш күкшын оптыман огыл, 1--1¹/₂ арнын күкшытырак күлэш. Пэш күкшын онтэт гын, йўмакшэ йуж шурэн ок кэрт, шўаш тўнгалэш.

Шўаш тўнгалэш гын - пўаш тўнгалшыжым тунамак ошрэн кйшкыман, угэ гын, ваш-ваш тўкшын чыла шўн ыбта.

Урлынашым шунэмдаш лийэш.

Урлыкш парэнгэ шягал гын, ту-

дым тыгэ шукамаш лийэш. Шындимэ дэч 1 кэчэ ончйчйрак парангыш чыла шйтышэ нэржым пучкэдэп, ик парангышгэ 4—5 шыташ тунгалшэ нэржэ улогын, 4—5 урыкашым шыташ лийэш. Кодшо къргыжэ кочкаш кайа.

Йошкар ушмэн (свекла).

Йошкар ушманым вигас йырагыш эдат. Вапкэрак лэкпашлан лийын 2—3 кэчэ нёртэн кийыктат.

Йошкар ушман шындаш рокшо пушкыдо кълэш. 6—8 вэршок кэлгыт пушкыдэмдыман. Адак изип вуджыгйрак вэр лийжэ. У тэрыс умбалаш шындаш ок йёрб, у тэресэн ок кэлтэ.

Чуцкыдын удалдэп гын, озым лэкмэ-кэ, коклян-коклян кулэн налын вэс вэрэ кусарман. Озым кокла 4—5 вэршок лийман.

Кэнгэж паша. Шокошо годым озымэ-шыжэ, удимэкэ вудым онгат. Сомылат, куштыра шудым шогыкташ ок йёрб. Адак эрэ пушкыдэмдэн шогыман.

Ырэвэ.

Ырэвэ ошманрак мыландым нёрата. У тэрыс умбалаш шындимэ ок кэлнэ, тэрыс кышкымэ вэс ийэшымым шындиман. Рокшо нэш павык гын, лембыжым пашаи лийэш.

Ырэвым вигас йырагыш эдат. Чуцкыдын удалтэ дэч ошман вэрэн удыман. Озым коклаптыжэ 4—6 вэршок лийжэ. Чуцкыдын лэктэш гын, сомыл дэн пашаи кълэш. Кэнгэж пашажэ йошкар ушман сэмнымак.

Кэшыр

Кэшыршэст йошкар ушман сэмнымак вигас йырагыш эдат. Кэшыр вапкэ шытэн ок лэк. Вапкэрак лэкпашлан тудым ошман вэрэн, 3—5 кэчэ нёртэн шогыктат.

Кэшыр вшымым туржым пашаи кълэш, тугайэ вш-ваш ок шикылат.

Вэржэ, рокшо, тэрыс кышкымыжэ йошкар ушманын ганымак лийжэ.

Кэнгэж паша. Шокошо годым удимэ-кэ, озым лэкмэ-кэ вудым пашат. Куштыра шудым сомылат, адак рокшым пуштырэдаш кълэш.

Чуцкыдо лийэш гын, кокла гычнэ сомылэн налман. Кэшыр кокла 2 вэршок чолэ лийжэ.

Киар (огурцы).

Киарман пэш шуко шокипо кълэш. Садлан вэрим кэчэ мучко кэчэ логалманым йамдылмал. Пуд йумал дэнэ эр кэчэ могырым авыргышым шытыман.

Киар шындаш нэш пушкыдо, изип ночкырак вэр кълэш. Пэш коша вэрим ок йбрата, тэрыс кышкымэ-кэ вэс ийэшымым шындаш кълэш. Рокшым 5—8 вэршок кэлгыт пушкыдэмдыман.

Чуцкыдын шындаш ок йёрб, киар кокла 6—8 вэршок кълэш.

Кэнгэж паша. Чуцкыдын вудым пашат. Чуцкыдын лэкманшэ шуэмдат, кулэн налыт. Куштыра шудым сомылат. Рокшым пушкыдэмдат, изип уркалпашат лийэш.

Киаржым кэнгэж мучко, кунмо сэмн, ужарыгйракым ногат.

Урыкаш ншымлан эн сайжым ончэн кодэп, огыт туклэ. Чолт йошкар-гэн шичмэш йырангыштак кина, кър-лий огыт нал. Вара налыт да, вэс ий мартэ куштырак вэршпэ орыштыт. У ншым нэш сайак огыт. Пушкыжым кок ийаш ншым эдат. Кок ийаш кбншым киаржэ шукашак шочэш.

Помидор.

Помидорым марий шамыч шындышэ ука. Помидорат пэш сай пакча саска.

Помидорлан мэмкан дэнэ кушкеш ок ситэ, кэнгэж кучук. Садлан тудым нёртэн, йырагыш шындимэ дэт тылчат нэлэ ончын, кършокбш, дапшыбэш шындат.

Помидорлан йырым-йёр кэчэ логалмэ, шокипо вэр кълэш. Йырагыш шонэ эр йшнгэ шйтымэ-кэ луктэдэн шындат. Изип йшнгэ лийэш гыдат, вапкэ локтылалдэн.

Рокшым помидор шындаш 6—8 вэршок кэлгыт пушкыдэмдат. Адак изип вуджыгйрак, пушкыдо, сайын уангыме (коша) вэр кълэш.

Кэнгэж паша. Помидорым ончэн куштан йбс паша огыт. Шэрвбш кушкеш-жэ, пашаи чуцкыдын вудым пашат. Кэнгэжым чот шокипо годым вудым ты-

ван опташ күлөш.

Кулаш сэмбн, куштыра шудо шочаш гын, моло сэмбнак сомблал күлөш. Адак рокшым эрә пушкыдэмдэнрак шогыман. Урапат изиш күлөш, чотырак кушкөш. Кужу шудо лиймәкә, йөрлөб дач воктәнжә тойам шогалдан, кылдаш күлөш.

Помидорын саскажә кугурак лиймәкә шудо вуйжым күрүштыт. Адак брдйж укшйжым, лйшташыжым, көчә логалым шойштымо дач пүчкәдат.

Йүштө толмо дач ояччак помидорым ужаргыньек погөн налыт, шокшо ибртйш оптат. Пбртбш шарөн оптат да, тудо арныа гын чйлат йошкаргән

шинчәш, пушкидәмәш, кочкаш йбршб лийәш.

Пакчалан сийан ыштышә шушым тыгә ийтатат. 2 крәмга шывчалым ик крәмга лыпгаш тамака дәнә шолтат. Вара ләтырән вәс көчә маргә шогыктат. Эрлашажым тудо вудым пушкыпангә пушәнгәш, саскаш шават.

Сасна нөшмын ләнтымыжә моннарйпкән чйта? Нәмйч пурса—3—4 ийшкән, пурса 4—5 ий, ковышта 4—5 ий, кагун 6—7 ий, чунгыла (нуыбрәвә, садтакушмән) дән шоган 2—4 ий, кәшпйр 6—8 ий, ушмән 5—6 ий йрәвә 3—4 ий, йошкар ушмән 4—5 ий.

Мыландә кучумо нэргән.

Мыландым ужалаш, налаш, пблөклан шуаш, залогыш шыпташ у вакон ок күштө. Йалысә улаирак шамйчлан ожнысо сэмбн оков дән налын, йөрло шамйчым пйзырән йшкә мыландыштым кумдандаш, садын дәнә чйла пофанлыкым шкә кидышкышпт валаш ок лий. Совет власть кө йшкә кид дән йол дән, йишым тарлыдә посна мыланжым ачалән кәртәш гын, тудлан вәлә подшөн шолга.

Мыландым ужалнә, налнә, саклатәш ийштышнә, пблөклан шушо шамйчым Совет власть куча да, казаматйшкәт пәтыра.

Йужо вәрә суртан оза нәш начарйш вәрәнитәш да, йшкә мыландыжым азалән ок кәрт. Альә службйшто ила, альә пашачә вольыкпо колән колдән. Пашачә вольык укә гын, суртан оза

йшкәт мбигыштыжө ок илә, гын, сурт наша огәш йшталт. Тйдым шотлән налын ВЦИК законйштыжә мыландым кум ийлан, нйл ийлан, вич ийлан кут ий йодкә арәндышкә шуаш лийәшым йштән. Садын поштәк мыландым окса дәнәт, моло үзгар дәнәт арәндөвайаш лийәш. Арәндыш налнә йшкә вийжә дәнә налмә мыландыжым ачалаш кәртәш гын, вәлә налаш закон күшта. Йойанлан, тарлән ачалыктышйлан мыландым налаш ок лий. Тугайлаш әрйкым шуат гын, тудо йалысә имнйдымә шамычыным чыла мыландыштым наләш да, мйнар кәртмыжым пайдам налын поён пинчәш, адакат йөрло шамычым кормышта. Арәндөвайшнә мыландым вәс йдиглан шуәш ок кәрт. Арәндышкә мыландым договор поштәк шуат.

Мукш ончымо паша.

Мэмван кувдэмыштэ мукш ончымо лэдышан шудо кылмыэ дэн ма, чо- паша нэш кугу пайдам мукш оза па- дыра йулымб шикш дэн ма му па- мычлан пуа. Ий йыда, манаш лийэш, гал ыльэ. Кодшо кэныжы му нэш мукш мунм ышта. 1921 ийыштэ чот лийыш.

Мукш оза да мукш уло:

Кайтонляштэ.	Мукш ош.	Мукш омарта уло:			Ыглыктарымэ.
		Рамочн.	Ворака (краж).	Чылажэ.	
Чарла	900	9058	900	9958	Сар дэч ожнышым вольык ончыкташ лий- дымэ амал дэнак мукш папам ончыкташ ыш лий.
Чыкма	300	2500	500	3000	
Шэрнур	1000	5000	1055	6055	
Чылажэ	2200	16558	2455	19013	

Муншым отарыш лукмо.

Мукшыш тэлылан шындыма - гыч (мукш кудо) шопым шокшо кэчди отарыш луктит. Ован, Вятка губер- малтэ Март тызын 20 числа гычжэ тунгалыш Аурэлын 15 числапкэ шу- мэнкэ мукшыш отарыш луктит (гош- то стель).

Кэрэк кунамат мукшыш отарыш вара- рак лукташ кўлэш. Шыжымаг отар

гыч, варарак пагайаш кўлэш.

Шыжым омарташтэ игылык шукш (тулыгэ) ок лий. Сандэнэ игылык кыл- ма, малыш, понымэ ок кўл. Кугу йэш тунб нэш йукштэ мартэ чыта.

Шопым ондак лукмо мукш, дужгы- нам йукштэ лийэш да, помэш. Адак шопым йукшгыштэ омарташэ игылык шукш да муно кылмэн пужлат.

Шопым валэш мукш тэлылан шын- дымалтэ тумалаш тунгалэш гыш,

альэ омарташ колы нура гын, шокшо айып гын, альэ омарташтэ кочкаш быта гын, тыгай омартам мүкш кудо гыч онтак лукташ күлөш. Мүкш омарташтэ шын шыпча гын, шокшо көчө лийын, пэлэдиш-шамыч лөкмөшкө, пуным отарын лүкмо ок күл.

Мүкшым отарын эр дэнэ лукташ күлөш. Эр дэнэ лүкмо мүкш көчө ырмакө лөктын коштыт. Кас дэнэ лүкмо мүкш кас пуалыштэ омарта гыч лөктын ок крт да, вара нунын пушкөдыш лийөш.

Лүкмо дөч ончыч мүкш көштмо рожым патыраш күлөш.

Омартам тошто вэрйшкыжак лукташ да, омарта рожным мүкш ызыш тылланыманш почмо ок күл. Лүкмо сэмьшн почат гын, тарванышэ мүкш сырэн көнөтэ лөктөш да, омартажым палыдэ шалана, ойдыан лөкпнэ мүкш ышкэ омартажым эскэрэн (шөкланэн) лөктөш.

Лүкмөкө йгырэ омарта шамычын рожным ик канаштэ почмо ок күл, нуно төр лөктын, ваш ушнат да, йогылын йинг омарташ нурат.

Омарта лунмо көчысэ паша.

Омарта цунданым лүкмо көчак эрыкташ күлөш. Купитражым колышо мүкшпийжым погэн рокын урап, нөккө цуншышыно шыптыжым пүчкын налын пөлдөш.

Мүкшлан отарын лүкмо көчак нурыдо сахар вүдым нуаш. Сахар вүдыш „солициловая“ манмо кислотам шыпташ.

Сахар вүд мүкш игылан күлөш. Йужгынам нунын мүжо ок лий да, омартажымат көдөн капа. „Солициловая кислота“ жэ мүкш көргым эрыкта, „гнилц“ манмо шүшо чэрлөчат ара-ла.

Цэрвой нумо сахар вүдлан кок ужаш сахарлан ик ужаш вүд лийжэ. „Солициловая кислота“—жэ 10—12 крэнга сахар вүдлан 1 золоты. (мыскал) күлөш. Тыгай вүдым омарта йыда крэнгам, альэ утларак лийндаш күлөш.

Сахар вүдым шоэдэн кызыт лүштүмо шөргөй лэвым омарташ пуат. Сахар вүдым йанда атэ дэнэ, альэ

шун көрпөк дэнэ рама шамыч умбач нуаш күлөш. Тыдым тыгэ шытат: атыш сахар вүдым шытат да, шывычо дэнэ шидьт. Вара атым рама шамыч уйбакэ кумьктат.

Шошым ончымо.

Омарта лүкмо көчө пунданыйжым, эрыктымөкө, кок-кум көчө лиймөкө, омартам угыч сөй ончаш күлөш. Йанылык омарта гыч рама-шамычым лүктын игылык шукшым, муным ончаш. Карасыштэ игылык йыгырэ-ыгырэ уло гын, ава ырв.зэ; шүэн, тыштэ-тушто көлө гын, тушто авашэ шөнгө, альэ туйо. Көңөжымат тыгак шуэн мунча гын, тудым вэс ава дэнэ ваштылаш күлөш. Вэс йамдэ ава укэ гын, шөнгө аваш омарта гыч палын, мүкшлан йшканжэ у аваш шытыкташ күлөш. Омарташтэ авалан мунчал йара карасан рама лийжэ, мүшүко кодын гын, утылым налаш дүлэш, шагал гын, шындаш. Омарташ шынташ мұан рама укэ гын, йүдлан кок-кум крэнга мұым шындаш, көчывалым налаш.

Омарташтэ лү крэнга мү эрэ лийжэ. Шошым мүкш дөч уто рамам омарташтэ кучымо ок күл. Чыла рама шамычымат мүкш шамыч лөвөт шынат гын, нунын ин уто йара рамым нуаш күлөш. Йөңөж мартэ омарта көргө эрэ шөкшо лийжэ.

Омарташтэ ава укэ гын, тушко йамдэ аваш чөтлөк дэнэ нуаш күлөш. Йамдэ ава укэ гын, вэс омарта гыч манаш игылыккан рамам шынташ. Альэ авадымэ омарташтэ йөпшжэ шагал гын, тудо омартам вэс омарта дэнэ ушаш күлөш.

Омартам шошым эрыктымэ.

Мүкш-шамыч пашш пөш йандарым йөртат. Карасыш мұмат, киндылыгымат эрыктыдэ огыт шыптэ. Аважат тыгак карас йандар огыл гын, муным ок мунчо. Нунын оза ок пөшшо гын, ышкэ пөш шуко мартөн эрыктат. Куру лавражым, альэ купитражым ышкэ эрыктөн огыт көрг гын, омартам кудалт и кайат.

Адак йандар омарташтэ шүшбө чэрят, эгрөмыш шукшат ок лий. Дывэ омарташэ куптыраш муным мунча

да, вара тужак ош, пшшкыдэ шукш карасыш күзэн, эгрэмш водым йш-та да мүкш тыгай омарта гыч лэктын кайа.

Омарта эрыктымэ гедым түр онам налын, рама шамычым чыла вэс түршш пшкылаш да, йара түржым күзэ дэнэ чот эрыкташ. Вара рама шамычымат иктын-иктын луктын тарына (лоток) умбакэ шогалдэн күзэ дэнэ йырым йыр эрыкташ. Кум-ныл рамам эрыктэн шш-дымэкэ, мүкшым тупко вэс могыр гыч покташ да, омартан вэс могыр-жымат тыгак нүжэн эрыкташ, кодпо

рама шамычымат луктынак эрыкташ. Т д лэч вара кок-кум кэчэ гыч омарта пундашым адак угыч эрыктыман.

Кэнгэж дэнэ шыжым эрыктымэ.

Шошым омартам пандар эрыктымэкэ кэнэжым омарта тубрашым вэлэ шэк-лашш күл-ш. Тубраш онга гыч шып-тым чүчкыдын погөн налып; омарта пундашымат ончалаш күлэн, тушго кушшо ижнэ лий.

Шшжым мў күзымэкэ (налимэкэ) ома-рта пундашымат адак эрыкташ күлэн.

Мүкш йэшым ушымо да кугэмдымэ.

Шошым ушымо.

Йужо омарта тэлим нгэмэш, йужым абажат кола, тыгай омарта кэнэжым пдэн ок кэрт. Сандэнэ нуным вэсэ дэ-пэ ушат, альэ кугэмдат.

Йужо омарташтэ шошым йэшнжэ шагал кодэн. Йужо шагал йэпан лийэш, аваже шонго (кум ий лэч кугу), шагал мунчышо лийэш. Адак шагал йэ-пан—авадымэ лийэш; альэ куго йэ-пан—авадымэ лийэш.

Шагал йэпан, йрвэээ аван омартам, мүкшшжэ кок рамаштэ, альэ кум пэл рамаштэ уло гын, тудым вэсэ д нэ ушымо ок күл, тудым шокшшйрак к, чэн, шукшышаш вэлэ. Шукшэн пол-гэт гын, йрвэээ ава ара мунчэн, мў погаш тунгалмэпкэ йэшым йштэн шук-та.

Йэш шошым ик рамаштэ, альэ кок пэл рамаштэ вэлэ гын, тудым аваже йрвэээ гын, тыгай омартам вэсэ дэнэ ушашат лийэш, кугэмдашат лийэш.

Шагал пэнаным тыгэ кугэмдат:

1. Изьэ йэпан омартам шокшо обар кэчын кугу йэпан омарта дэнэ ваш-талэн шшндат. Шагал йэпан аважым ик-кок кэчылан чэтлыкшш нэтрат.

Кугу йэпан омартагэ карасыштэ игылык, альэ муно шүко гын, тудо омарта дэнэ изьэ йэпан омартам огыт вашталдэ; тудым дэнэ вашталдэт гын, ышканжэ мүкшшжэ шагал кодэн да, игылыкшэ кылмэн нүжла.

2. Авадымэ шагал йэпан мүкшым, альэ тошго аваным, тудлан шуаш йак-дэ ава укэ гыл, тыгэ вэсэ дэнэ ушат. Авадымэ альэ шонго ава изьэ йэпан омартам вэс шагалрак йэпан омарта дэжэ нэмийат да, кок омартажымат розж гыч нэш чот шикш дэнэ тўтрат; тулышныже изьыш „аз тио-амначная“ шшнчалым ыштат. Вара кок омартам иктын ушат. Ушымо гедым яб йрвэ-зэ аважым ик кэчылан чэтлыкшш шш-даш. Куго йэпан мүкшшн аваже йо-мшн гын, альэ сусыргөн гын, тудым абажым налып тупко вэс омарта гыч игылыкшн, мунон ик рамам налын шшндат. Тдгэ йштэт да, мүкшш ша-мыч ышканшшт авам муно гыч йш-тат.

Шошымак тдгэ мүкш йэшш шамы-чым тбрлатэн полгэт гын, муно мў погаш тунгалмэл куго йэпан лийшт.

Кэнгэжым мўшш йэш нүгэмдымэ.

Мў погаш тунгалмэпкэ отарыштэ чыла омарташтэ мүкш куго йэпан лийжэ.

Изьэ йэпан мүкшым тыгэ кугэмдыт: талэ (куго) йэпан омарта гыч ик-кок пэчэглымэ иган рамам налят да, ша-гал йэпан омарташ шшндат. Мўшш нэш нумалаш тунгалмэкэ тдгэ йшты-мэ он күл. Изьэ йэшым мўшш нэш погымо жапшштэ вэс омарта дэнэ ушаш лийэш.

Йышым шыным ушымо.

Йужо кәнгәж йүштө лийәш да, альә омарта гыч кок-кум игә ләктәш да, йәш тәләнән шагал кодәш. Шыжым мўкш ик-кок рамаптә вәлә шыпча гын, тугай йәшым тәләнән вәс йәш дәнә ушпан кўләш. Кок рамап пәләштә, альә кум рамаптә мўкш лийәш гын, нуно ушыдәчат пән кәртәйт, шокшырак вәрәштә вәлә ашнышап.

Кок омартам ваш ушымо годым, иктыжә вәсә дәнә кырәдалмә ләч,

альә ушымо ләч ончыч кок омарта кбр-гьипкат „азотно-амниачная“ шынчалым тулан мәкшәш пыштән шыкшыташ кўләш. Тидә шынчал шыкш дәнә мўкш аңырга да, топто вәржым монда, у йәшымат йәш йәшпан ок шогло. Ик йәш мўкшым аңырташ тидә әм чывыштәшат сита. Ушымәкә омартам вапкак пәтәймә ок кўл, тушко йандар йужым цурташ кўләш; омартам әм шыкш дәнәк пәтәйрәт гын шуко мўкшәжд аңыргән колат.

Мўкшым пукшымо.

Мў дәнә пукшымо.

Мўкшым мў дәнә сахар дәнә, ложаш дәнә, муно дәнә, шбр дәнә пукшат. Мўым шукыжо шолтымә вўд дәнә пуат. Шошым отарыш лужмо почәш мўкшпан нугыдо мў вўдым (урвам) шындат. Шошым шокпыо лиймәкә, нугыдо урва ләч вара, вишкыдә мў урвам шындат.

Мў дәнә вўдым шолтән пуаш кўләш. Мў вўдым омарташ йўдлан вәлә шындаш, кәчывалым мў ушным колын йын мўкш шолышташ тунәмәш. Мў урваш изыш „солициловая кислота“-и пыштат.

Сахар дәнә пукшымо.

Мўкшым сахар дәнә пукшаш коч кунамат лийәш. Сахарым вўд дәнә пуат, шбрәнат пуат, адак сахарым мў дәнә шбитылым (шбитылым) пуат.

Сахар урвам мўкшпан кум тўрәшын ыштат: нугыдым, вишкыдыракым, пәш вишкылым.

Нугыдо сахар урва дәнә мўкшым шошым отарыш лужмо сәмбш пукшат, адак шыжым мў укә годым пукшат. Шошым шокшырак лиймәкә вишкыдырак урва дәнә пукшат. Пәш вишкыдә урва дәнә шудышто мў лийаш тугамәкә, йәш кугәдаш пукшат.

Шошымәо нугыдо урваш „солицило-

вая кислотам“ утаарак пышташ, пәш вишкыдә урвал от пыштә гынат йбра.

Йәш нугәдаш пукшымо.

Кбч могай мўкш ова шудышто (пәләдыштә) мў ләкмәшкә мўкш йәшым кугәдаш тәча. Куго йәшпан мўкш мўмат шуко пога, ишымат вашкә колта. Йәш кугәдаш мўкшым ик тыләә пәш вишкыдә сахар урва дәнә пукшпан кўләш.

Шыным пукшымо.

Кәнгәж ойар, кукпыо лийәш гын, мў ок лий. Тыгай кәнгәжым мўкш йужынам ыпканжат мўым цогән ок шукто. Нуным тәләнән мў дәч посна кодәт гын, тәлым, альә шошым нуно шужән колат. Савдәнә мўдыш омартам шрвой Снас ләч вара пукшаш кўләш. Шыжым мўкшым нугыдо урва дәнә пукшат. Мў уло гын, мўым шындат.

Тәлым пукшымо.

Тәлым мўкшым урва дәнә огыт пукшо. Мў уло гын, мўым изыш вўд дәнә шбрән шындат, альә мўш рамам рына шамыч убакә пыштат, пыштымә ләч ончыч мўжым почыт.

МҮКШЫМ ШОШЫМ ОНЧЫМО.

Куго, вийан пашан мукшым бшташ мукшым шошым, кэнэжим сайын, чүчкыдын ончаш (шэклаваш) күлэш. Адак кэчын омартам почын ончашат нэш сайак огул, пашаш лэкташжэ эркым от пу. Күлэш годым гына ончо.

Шошым кэчэ шокшо лиймэкэ омарта кбргыштө, мукш пшнчымэ вэрим (пшакшым) вэлэ шэклаваш күлэш. Мукш шамыч түр рамыштат шинчат гын, нунылан йара шыштан рамам пуаш күлэш, түр ончат лэктын шинчат гын, пк канаштэ кок рамам шындаш

лийэш. Пыжакшым мукш түлэмö сөмбн, ава мунчымö сөмьн рэ йара рамам шындэн шолгап күлэш. Адак утыжым шындымэ ок күл, рама мукш лэч шуко лийэш гын, омарташтэ йүкшштө лийэш, вор мукшат пура. Мукш йэш түлэмö годым омартам шокшын кучаш күлэш.

Шошым омарта почмо годым пүкштырак лийэш гын пган рамам түжвакэ лукмат ок күл, луктат гын, вашкө вэршккбжэ шындаш күлэш.

КЭНЭЖЫМ ОНЧЫМО.

Кэнэжым сай кэчэ годым, мукш ава кудым пэчэтшмэкэ (пэтырмэкэ), эрлапшым — кумышшым омарта гыч игэ тошто ава дэнэ лэктэш. Кэчэ йүштй-рак, альэ мардэжан гын, у ава кудым шэклаваш күлэш, от шэклавэ гын ужынат ок кэрт, игэ тошто ава дэнэ лэктбшат кайа.

Ава кудыш муно пыштймэкэ (мунчймэкэ) тудым индэш кэчбштэ пэчэтлат; пэчэтлымэкэ шым кэчбштэ у ава лэктэш.

Игэ лэкмэ омартам лэкмйжэ кэчак, альэ эрлашйжым ончаш күлэш, тушто мукшкбжб шагал кодэш гын, игылыкпэ шуи гын, йара рамым палын пйжакшым изэмдан күлэш, от изэмдэ гын, игылык кылмэн нулла. Игэ пэтырмэ омартам ик кок кэчэ почын ончымö ок күл. Игэ пэтырмэ эрлашыжым авам гына чэтлык гыч лукташ да, рама шамыч коклаштэ у шыштэ ваш шижим, альэ күрлын вочым вэл шэк-

лаваш күлэш.

Омарташкэ чыла рамым шындымэкэ, кудшым рамаштэ игылык, моло рамаштэ му лйбэп гын, рама шамыч үмбакэ магазиным шындаш күлэш. Магазин шындымэ дэч ончыч авакуды чыла күршштын кылкаш күлэш. Ава кудо лийэш гын, магазиным шындэт гынат мукш игым колта. Игым палаш понэт гын, магазин шындымэ ок күл.

Шыным ончымö.

Шыжым му күзмөкө чыла омартам иккана счаш күлэш: му снтыпашыжым ава укэ-улыжым, кунтражым. Талэ омарташ тэлылан му 30 крэгта кодшо, изырак йэшаи омарташ 20—25 крэгта кодшо.

Шыжым мукш кок рамаштэ вэлэ дийэш гын, тудым вэс омарта дэнэ ушал күлэш.

Омартасэ шыштэ вэштаптымэ.

Омартасэ шыштэ 4—5 ий гыч пшэмэш күжгэмэш, карас рож шышчпач изэмэш. Тыгай шыштэш мукш тыгыдө лийэш да, мумат тужак пэш

огыт ошто. Тыгай шыштым кэнэжым пыжакш гыч түршш палын шындаш күлэш, тудын олмэш ик илаш (омарташтэ ик ий кучымö) шыштым шы-

даш. Вара шэм шыштыжым түр гыч шыжым мў дәнә налап күлән.

Пундыш омарташтә оза пшамыч шыш-
тым пь-канат огыт вапталдә. Сандәнә
пундыш тошто омарта шымат ок кодо,
шыншжат нэвәш, мўжат шагал ливәш.
Пундыш омарташтә пьжакш шыштым
шокшо кәчәт, мў укә годым, ик лй
нәл пьжаш шыштым (кутәнь) пўчкыи
налыт, вәс ий пәлжыжым пўчкыт. Пь
жакш пўчкы годым авам чот пәкла-
наш күлән. Йужо адак шыншым мў
укә годым пундыш омартам вәс вужо

дәнә савырән шындад да, йара куә-
нлжә (кўшамжә) машина шыштым,
мўкшлан тўнчалашыжә, корны-корныи
пьжыктылык. Вара мўкш ұлыч тош-
то пьжакш гычшә кўшкә кўзән ма-
шина шыштыт у пьжакшым йыта.
Чыла мўкш кўи кузымәкә, йгә шамы-
чат тошто карас гыч ләкмәкә, ұлыч
тошто карасыжым пучкыи налыт да,
пәржым йандарын вәрәкәтәт.

Тыгә савырән шындаш пәнак сәлә
огыл, мўкш шамыч тошто пьжакш
гыч кўшкә вәшкә огыт күзә.

У ава шыштымә (пукмо) да тошто авам вапталтымә.

Ава шыштымә.

Мўкш омарташтә уто ава лнәш
гыч пәш сай. Омарташтә пужгынам
ава тәлмәт, шыншмәт, кәтәжымәт
йәсәш. Адак ава б м ий ләч вара
шонгәмен, шонгә шагал мунча, алы
шурә мўкшлыжым вәлә мунча. Тәвә
уто брвәзә ава лнәш гыч, тыгай
шонгәшым вәшталтәт.

Авам мўкшлан түрлыи шыштыкәт.
Мий гыштә ик түрлыи вәлә каласәм.

Май тызын, мўшым ийыи шүко
ногыно омарта гыч, куә йәнан мўк-
шыи аважым налыт. Ава нәлмәкә,
тушто мўкш шамыч йышкәшшәт ава
дукташ ава кудым шүко йытат. Чы-
ла ава кудымәт пәчәтлымәкә, нзә,
кәдыр, вычкыж кўчык ава кудыжым
кўрәи вышкәт, кўжгә, кужо ава кудо
шамычшәт, пушлан дәкәш жәш шү-
мо дәч кум-нлжә кәчә очыч, рамыжә,
рамышгә шыншыншә шынжә налыи,
вәс йара омартаи шындад. Тудо у
омарташтә адык вәс талә омарта гыч
ик-кок рама гыч итә мўкш шамычым
палым пәчәлтәт. Вара тышкәк ик
мўш рамам, ик агылынан рамам шы-
ндад. Вара тудо омартам шокшырак
ләвәдыи, мўкшыжым сахар вўд дәнә
пукшат.

Талә омарта гыч нәлмә авамат ты-
гәк вәс йара омарташ чәтлык дәнә
шындәш, тупко вәс талә йәнан гыч
игә мўкш шамычым пуат да, у омарта
лнәш.

У омарташ нәлмә рамышгә пь ава
кудо вәлә лнәжә, тыгәк тошто омар-
ташәт ик ава кудо вәлә кодыш. Ик
омарташтә кок-кум ава кудо лнәш
гыч, пуно ләкмәкышәт иктыжә ойрлән
кайә, итым колта.

Йамдә ава лнәш гыч, шыглан ұжа-
лапәт лнәш, алы тудым пушкәш аш-
нәт гыч, шыжә мартә изырак йәнан
омарта лнәш.

Йамдә ава дукташ Май тызын 15
—20 чыла ләч вара тўнчалаш йәра.

Ава вәшталтымә.

Шонгә, шагал мунчышо авам омарта
гыч нәлмәкә, тупко эрәшым у авам
чәтлыкәш нәтрәи пуат; чәтлыкшым
тўжвач авадымә омарта гыч налыи мў
дәнә шўралдат. Ик-кок кәчә гыч чәт-
лык рожным шычкыж шышгә дәнә нә-
гырат да, шыверәжым мў дәнә шўра-
дат. Мўкш шамыч вара тытә шышт-
ым шўтәш, авам шыкәк чәтлык гыч
дуктәт. Мўкш шамыч у авам йәратат
гыч, чәтлыкшым йәлмыштым чыкәш
пукшат, огыт йәратә гыч чәтлык йыр
сырәш кудалаштыт.

Йужгынам чәтлык вәс ұшан лнәш
да, у авам огыт йәратә. Сандәнә чәт-
лыкшым шокшо вўд дәнә пәш йандарын
мўшкаш күлән.

Адак у авам авадымә омарташ ләвә
вўдәш йәртәш колтат. Пәчкә авам мў-
кш шамыч огыт тўкә.

Игэ лэкмэ да мўкш йэшым ойрымо.

Игэ лэкнэ.

Нэлэдыште мў лиймэкэ кугу йэшым мўкш ирым колтан тўнгалын. Игэ лэкмэ дэч ончыч мўкш шамыч омарташте ава кудым ыштат, шўрэ мўкш шамыч лэктан тўнгалыт.

Нэрвой игэ ава кудо пэчэтлымэкэ эрла — кумынэным, кэчывалым 10 дэнэ 2 шагат коклаште, омарта гыч тошто ава дэнэ лэктэн. Эрдэнэ ойар ок лий гыч, йужгынам кок шагат лэч вара лэктэн.

Иужо омарта гыч игэ ава кудо пэчэтлымэ омыл гышат лэктэн.

Игэ лэкмэ годым омарта воктэнэ шогалын ава лэкмым вэлэ ончэн шогымаи. Нэрвой игэ тошто ава дэнэ лэктэн, тудым лэкмыжэ годым омарта ончылан кучэн, чэтлыкын пэтраш кўлэн. Вара тудым мўкш игэ шамыч погынаш тўнамашикэ намиэн сакаш. Мўкш чыла погынен чумьргымэкэ нуным атэш погаш. Авам лэкмэ годым кучэн от карт гышат, лэкнэ мўкш шамыч шычым вучаш кўлэн; чумьргэн шйчмэкышт нуным изыш вўд дэнэ портан да, совла дэнэ атыш погэн онтан. Погымэкэ нуно атыште шычылнат гыч, нуным аважэ уло, огыт шычланэ гыч, ава атын вэрэнтын омыл. Тудо омарта гычак вэсэ, альэ кумышо игэ лэктэн гыч, нувын аважым налын игыжым тошто омарташкэ колтан кўлэн. Ик омарта гыч кок-кум ирём налат гыч, йэш иэш изэмэн да, тэлым игыжак тоштыжат колат.

Игым омартаи кас дэнэ пэгрят. Игэ шйндымэ омарташкэ йара карасан рама шамычым шындат, атак ик мўан рамам да ик игылькан рамам шындат. Чылажэ 5 крэнган игылан омартаи 6—7 рама кўлэн.

Ава чэтлыкыште гыч, чэтлыкыным рама шамыч коклан сагат да, мўкшйжым рама шамыч ўмбакэ онтат, альэ мўкш коштмо рож дэкэ онам шындат да, ончэн онтат. Нэрвой совла мўкшым рож дэкак шындат, нуно йўкым шытэн омартаи пурэн кайат, нунын почэш

молыжат пурат. Авам кўчэн отыл гышат мўкшыш тыгак онан онтат. Огаштэ вара ава кудалым ужат гыч, тудым эркин кучэн чэтлыкыш пэтрэн отыл гыч, игым ик-кок кэчэ шэклапан кўлэн; у омартам ава ок йэратэ гыч, тудо ванкэ лэктын кайа.

Омарта кўргым игэ шйндымэ дэч ончыч шоптыр лыштан дэнэ, альэ лимон шўм дэнэ йыгаш кўлэн; мўкш нунын нушым йората да, у омарталам ванкэ тунэмэш.

Игым ышкэ ойрымо.

Мўкшыш ышкэ ойрани поэтэ гыч, шоптым нуным сахар урва дэнэ чот пукшан кўлэн. Шокшыш кучымо, чот пукшымо мўкш йэш, отарышлукмэкэ 6-7 арыаштэ ойрани нуэн. Дадаи омарташте игылык 6—7 рамаште, мўкшжэ 10—12 рамаште уло гыч, тудо омарта ойрани йбра.

Игым ойрани тўрлын лийэн. Шукыжэ тыгэ ойрат; рушла-тудым „налет“ майыт, марла — чонгэштыным ойрани. Чонгэштынэ мўкшыш 1) ава ўмбакэ ойрат, 2) игылык ўмбакэ ойрат.

Игылык ўмбакэ тыгэ ыштат: шокшо кэчын, 10—11 шагатыште куго ылан омарта гыч у омартаи пэчэтлымэ игылыкым 3—4 рама шамычым, кок-кум кэчаш мунаи ик рамам, игэ мўкшыжэ налын шйндат да, тудым тошто омарта вэрэш шындат, тошто (куго йэкан) омартажым вэргычпэ 20—30 пол топкадтын вэрыш шагганат. Тыгэ йыштэмэкэ налчалан кайшэ мўкш шамыч тошто вэрышкышт толын у омартаи пурат. Нурмэкышт ава укэм шижыт да, кок-кум кэчэ гыч йышкынашт муно гыч у авам ышташ тунгалыт. Тыгэ ванчалтэн шйндымэ у омартаи рожшо вэрыштак лийжэ. У омартаи тошто омарта гыч рама шамыч дэнэ игэ (ырвэвэ) мўкшыш от нал гыч ава ыштынэ, игылык пўктыш мўкш ок лий. Тошто мўкш игылыкым пўктыш, пукшэн омарташте ок шычэ. У омартаи пэчэтлымэ ава кудымат, намдэ авамат нуаш лийэш. Нам-

дә авам чәтлык дәнә шындат.

Ава ўмбака тыгә ойрат: куго йәшан тошто омарта гыч у омарташ авам нялыт да, пәчәтлымә иган рама шамычым 3—4 налыт. Вара тошто омартажым у вәрым пантайат, тудым вәрәпникжә у омартам шындат. Ўмбака маңгаймә тошто омарташтә як кок кәчә гыч ыпканышт муно гыч авам ыптәш тунгалыт йәмдә авамат, ава кудымат нушт лийәш. Авам у омарташ чәтлык дәнә шындаш кўләш, йужо ава у омартам ок йоратә да, ләктәш қапа.

Авадымә омарташтә ойрймәкә кок-кум кәчә гыч ава кудым ыптан тунгалыт. Йужо омарташтә 7—8 ава кудо лийәш; пәчәтлымәкә омарташ як куго ава кудыжым вәлә кодан, момыжым пучкым налаш кўләш.

У ава, пәчәтлымә дәч вара 7—8 кәчыштә ава кудо гыч ләктәш, ләкмәкә ныл-вич кәчыштә тудо омарта гыч узо (шүрә) мўкш дәнә коштал ләктәш. Йужгынам тыгә ләкмаштә у ава йомәш. Сандәнә у ава мунчаш тунгалмәшкә эрә әскәрәш кўләш, ава йомәш гыч, омарташ вәшкә вәс ава кудым,

альә муван рамам шындан кўләш.

Мўкшым онтак ойраш кўләш, тудо мў йоган тунгалмәшкә авам луктыш, йәшан лийын шуко. Мәмман кудлаштә мў ййунь тылзә ыптышаштә лийаш тунгаләш. Сандәнә омарта шәләш (мўкш ойран) ййунь парвой числаштә тунгалаш йбра.

Йужо оза отарынтә мўкшым шуко ыптышәжә, йужо уло омартажым вийа-ным ыптәш, мўым шуко ялвәжә. Мўым налаш шовышо мўкшым ок ойро, ну-ным чылажымат куго йәшаным ыпта, игә лүкымат чара.

Игә ләкмым тыгә чарат: куго йәшан омарташтә шуко рамым кучат; тупто аба кудым ыптат гыч, кўрйштыт. Рама шамыч дәнә омарта тәммәкә, ра-ма шамыч ўмбалам магазиным шындат. Магазин шындымә дәч ончыч аба кудо шамычым кўрыштыт. Тыгә ыпты-мәкат игә ләктәш гыч, тудым цогән, абажым налыт да, ыкжым тошто омарташкак колтат, альә пәә йәшан омарташ колтат. Игым вәс омарташ колтымә годем нуным ызынн сахар вуд дәнә шыжыктат.

Му погымо годво паша.

Пиыгә пәләтмә дәч овчычрак куго йәшан омарта-шамычлан магазиным пәмдәлан кўләш; шәгал йәшан-жылан йара кырасан рама-шамычым шындаш кўләш. Магазин шындымә дәч ончыч ава кудым омарта гыч налаш кўләш. Магазин шәгал кўчыжым шындаш кўләш. Магазин покшырак ләкшә гыч, мўшч тунгал вәшкә кўәш. Не магазиным мў дәнә тәммәкә, тудым нәлтәлыв йумакжә вәс йара

магазиным шындат. Тыгә ыптәт да, кўшыл магазиныштат мў лийәш, омар-таштат мў лийәш, нуным локшәлвә йара лийәш. Мўкш йара вәрым ок-йоратә, сандәнә тудо йа-ра магазиным мў дәнәк тәмәш тбча. Мў погымо жапыштә гәвә тыгә мўкш-лан мўым погыктат.

Магазиныштә рама-шамычым шуәчрак шындат; чўчыкыдын шындәт гыч, тун-ко ава кўзән муным муночә.

Мў кўзымө.

Мў шуко годем магазин шындымә орыл гыч, муан-рама шамычым тўр гыч налыт, мўжым машина дәнә лүк-таш кўләш. Йара рамыжым адек угыч шындәт. Кәнгәжым чыла рама гычат мўым налмә ок-кўл, омарташ 6—7 муан рама кодыо. Альә ыпканышт

шыжә мартә погат маным, тыла мўым налыт да, вара мў жап вәшкә ыпта гыч, мўкш мў дәч носна кодәш. Ма-газин шындымә гыч, не магазин мў дәнә тәммәкә, тудым нәлтәлыв йумак-жә вәс магазиным вәлә шындышан.

Тэлылан пыжакш йамдылмэ.

Мўкш тэлым мў ўмбалнэ ок-пичтэ, йара карасяштэ шынча. Шыжым уто мўым омарта гыч палмэ годым могой карисым (рамым) кужак шындаш пиччаш кўлэш. Мўкш тэлым мэлып рож воктэн шйнча. Сандэнэ рож тура ик рамым йара карасаным шйндаш кўлэш, тудын воктэнжэ кок могорышкыжат игылыкн рама-шамычым шындат.

Тэлым рама гыч раман мўлан коин-тан рама-шамыч ўмбалнэ мўкшлан вэр лийжэ. Рама шамыч ўмбака, вышээр йўмакэ вычкыж тойам, альэ вошты-рым шйшташ кўлэш. Вара мўкш тидэ воштыр воктэнэ рама ўмбач мўлан коштыт. Альэ чыла рамыштэ ногпэ-лая явэ рол-шамычым шйшташ кўлэш.

Мўкшым тэлым ынчымо.

Кўш тэлылан омарта шындаш вэр уло гыя, мўкшым тўйан чара вэрэпн кодымо ок-кўл, пёрт йўмакэ, альэ рокэш шйштымэ мўкш кудыш пурташ кўлэш. Адак мўкш тэлым олдылмэ пёртыштат илэн картэнш. Пёрт йўма-лнэ, рок кудышто омарта кёртэ нуж-гынам шокно дэнэ вўдыжэ. Сандэнэ омарта кёргыш пудым мей шўшмэ ок-кўл. Рама шамыч ўмбалнысэ онга-мат тэлылан палаш кўлэш, онга ол-мэш вышээрим шйшташ кўлэш. Омар-та кёргыш волгыдо нурмо дэч рок туршыжэ онгам шогалдаш кўлэш, альэ мўкш шынчымэ кудым пычкышын кучаш кўлэш. Мўкшым нэл тэлэ мар-тэ шўэрк колыштат гынат йбра; Фев-раль, март, апрель тйлыштэ чўчкы-дыв колышташ кўлэш. Шоным валэн йужо омарташтэ мў пыта, жукижэ вўдыпга, альэ шокно лийэш да, мўкш-шамыч туманлаш тўгэлэт. Мўкш колыштымо годым омартам тў-калмэ ок-кўл, рож джэ пылышым гы-на пынтэн колышташ кўлэш. Омар-таштэ йўк ок шокто гын, омартажым эркын нарица дэнэ тўкалдэт, тутат ок шокто гын, чотырак тўкалдэт. Чот тўкалдэнат ок-шокто гын, мўкш омарташтэ колэн.

Мўкшым сай, осал илимйжым йўк-шэ гыч палаш лийэш. Колыштымо го-дым омарташтэ мўкш йўк тёр, оман, изи мамаш йогымо йўк гайэ шокта гын, мўкш сай ила; нуно омарта нэ-ралдымак кэнэта „руж“ маныт да, чар-

ият. Мўкш йўк кукно вышык гай „бж“ шокто гын, нуно шужэн, альэ кўлмэн улэт. Тэлым шужымо мўкш-лан нёпчыкым пуаш кўлэш.

Мўкш кудышто шокнат, йўкшатат кум градус лийжэ. Шоным валэн мўкш-лан шокнырак лийжэ, мўкш март тэлыштэ игым шўкташ тўгэлэш.

Мўш чэр.

„Гийлэц“ чэр. Гийлэц—ш шэ чэр; тидэ чэр дэнэ мўш игылык шўтэн.

Кугу шонан мўш тидэ чэрэ. Шы-кат сэнэ, изи йўмакэ сэнэ ок-кўл. Мўм нэш погымо годым шўшэ чэр омарташтэ шытылэ койэн, игылык лийэш гын, адак лийэш.

Тидэ чэр дэнэ шужылым мўкш тэ-лым да шоным ныта.

Шўшэ чэр адак игылык кылымэ дэнат лийэш. Шоным шокно годым йужо омарташтэ ава шужо мунча, ва-ра кэнэта шўшто лийэш да, игылык кыла. Кылымште игылык шўшэ, тя-дэ шўшэ чэр лийэш. Сандэнэ шоным игэ тўлымэ годым омартам шокнын кучаш кўлэш.

Йужо йым шоным омартам колтэм, маным омартажым почыш шыда, тйгэ почымо годым игылык кылмэн жу-жла.

Йужынам мўкш игылык вэс чэр дэ-нат жужла. Осал шўшэ чэрэн нэчэтлы-мэ игылык ўмбалжэ изип нолэн шол-га, нэчэ шокталныжэ изи рок лийэн.

Нэчэтшійм почкн шырнэ дэнэ шурадэт гын, шырнэ вуйэш шүртө гай пияжн кўза. Йужо кара-сыптыжэ шүпшыжэ кошкан иижэш. Тидэ кошкышо нуракшійм мўкш лук-гын вэсблэн иижикта. Шүлбө чэр нэп ұппа. Вэс чэрийнат нэчэтлымэ кара-сыжэ изини волэн шолга да, тудын игылыкнэ ок-шў, кошкэн гина туртэш.

Шүшбө чэр иижэ дэч омарга кёр-гым йандар кучаш кўлэш, мўкш отар-жат йандарак лийжэ. Адак омарта кёргбшпбө рама-пямбч йўмалиэ нўкш гайрак камфарам кучаш кўлэш, альэ нафталинным рама вокганисэ онга вэс могоырын иышташ, шешым сахар вўд-бш, „салициловая кислота“ иышталдэш.

Ш шб (гнилец) чэр дэч элымэ.

Омарташтэ шүшбө чэр лиймэ -сэий-нак, пужлышо шыптыжым пазал кў-лэш.

Пужлышо шыптэ олмэш омарташ сай шывтан рамам шындаш, карасыш лу процентан (10%) „муравийная кислота“ (кутка ұым) 8 золотникым иышташ. Тушкак 15—20 арака спир-тым чўчалдаш. Рама-пямбч йўмакшат атэ дэнэ тудо кислотамак шындаш, атбжым мўкш нурымэ дэч вйньэр дэ-нэ лэвэдаш. Вара мўкшыжым 2—3 кэчэ „салициловая кислота“ иыштымэ сахар вўд дэнэ нукиаш. Кислотэжым 7—8 крэнга вўдлаш ик золотникым иыштат. Тыгай сахар вўдым 2—3 ка-на 1 крэнга гыч шыдат.

Адак тйгэг ишташ лийэш: чэран мўкшым омарга гыч погэн иалпаш да, нуным кок-кум кэчэ пужыктэн ашинаш, вара у омарташ шындэн, пугыдо сахар вўдым кислота дэнэ нукиаш, омарта-шкыжэ камфара дэнэ кутко ұым шы-ндаш.

Пушкэдыш.

Йужгымнам мўкш шешым пушкэдаш тўгалэш. Пушкэдыш шокшо дэнэ, по-

чко дэнэ, альэ тэлым чўкыдыш тар-ватымылан лийэш. Шешым тыгай ома-ртам мўкш кудо гыч онбакжак. Лукташ кўлэш, Отаршптэ лум пытэн огыл гын, ик-кок кэчылан кудо вэчышкат лукташ лийэш. Мўкш чоғөшгблмы ну-рымэкэ нуыллаш пугыдо сахар вўдым „салициловая кислота“ дэнэ пуаш.

О ш шукш.

Омарта кёргым йандар от-кучо гын, тушко изи лыбэ пурэн, пўккэш муным мушча; муно гыч он пэшкыдэ шукш лэкташ. Тидэ шукш кўшкб кўзэн ка-расэш эгрэмбш водым йашта.

Эгрэмбш водым мўкш ок-мишэ. Ты-гай шукш омарташтэ шуко лийэш да, уло карасэш эгрэмбш водым шупшыт. Вара мўкш тыгай омарта гыч лэктан кайа. Омарташтэ шукш лиймэ лэч ома-рта кёргым йандар кучат, омарташ камфарам, альэ нафталинным шовыч дэ-нэ вўдыл иыштат.

Пундыш омарта тидэ шукш дэнэ шуко шыта.

Вор мўкш.

Йужо мўкш шешым, иижым мў ука годым вэс омарташ шолыштан тунэ-мэш.

Шолыштшо (вор) мўкшым тўрлбш ча-раш лийэш.

Шолыштмо омартам кок-кум кэчлаш йуалга, пэчкэмыш вэрыш напташат да, тудбш вэрышкыжэ йара омарташ шы-ндат, омарташкыжэ изи атэ дэнэ кэра-синбш, альэ тэгытбш шындат. Альэ омарта рожым нэп изэмдэн, рож кок могоырышкат шовычбш кэрасишп иёр-тэн иыштат.

Адак тйгэг иштат: омартам вэс талэ омарта дэнэ вапталдэн шындат. Шагал иешан аважым ик кэчлаш четлякыш пэсырат.

Сат шындымэ.

Сай илаш шонышо садым ыпта. Сат ынглан кугу полышым шуа, адак пашаланат тунькта. Паллашгэ кэ саттым, м'кшйым куча, тудо мландэ шапшамат сайрак ыпта. Тунэмшэ, ушанрак калык сат дэч носна ок илэ. Латяш, литовец, польак, кавказ, калык, мэмнан дэнат Йул воктэнэ сатым шуко кучат. Симбирек ала дэнэ Йул сэрбшгэ 400 олма сат уло. Марий областьшгэ Чыкма маринат (курык мшн) олма сат шуко уло. Шудо, туншэм пуд дэнэ олмам ужалат, киндэ дэнэ вапшалдат. Сатым кучышо нигунамат шужэн, киндэ дэч носна ок лий.

Угыч олма сат ыпташ тыгэ туналыт: сайрак олман ишшым ирангэп шотым шыдат: йирангэ пушкыдо, уангдымэ лийман. Нбшмо гыч изи олма ну лэктэн. Олма нум йиранг гыч думьш памдылмэ вэрийш кусарат, тудым питомник маньт. Питомник сай йапдар, күкшшрак вэрэш лийман. Олма нум кусарэн рад дэнэ нэш чак огыт шийдэ. Йөрпшш шындан олма ну кокла 3—4 важык лийман. Питомникышгэ 3—4 ий шоган 1¹/₂—2 аршын коклат спта.

Питомникэш олма нум сай олма шочыно пушэнггшн укшшжым шуйат. Чачилэ олман нбшмьжым шийдэн куштэт гынат олмажэ кочо вэлэ лийэш. А сай олма нун вошттыржым шуйат гын, олмажат сай шочаш тунгалэш. Рушла прививка маньт. Нбшмэ чыч кушшо олма нум „дичек“ маньт.

Дичекым 1—2—3—4 ийаш мартэ шуйат. Олма ну шуймо кум тунькэ уло: „Окулировка, в расщеп, черенком“ рушла маньт.

1. Окулировка-гласнование шинча шындымэ шуйышым тыгэ ыштат: Сай олма нун вошттыр гыч шинчажым икшэ күзэ дэнэ шуал палыт. Тунмак дичокым т буква гайэм корэн шумжым кок могогырыш парат да, шуалмэ шинчам сайшн пуртэн шындат. Шумжым кок могогыргэ тэмдалаш сайшн шидьт. Тыгэ шинча кушкын шинчэш. Ик тэлэ эртымэкэ шинча шындымэ дэч күшшчырак дичокым пучкын шуат, тугэ олма ну сай олмам шочыкта. Шуймыжым ийуль, август тылчышгэ ыштат. Шинчалык ийждэ копка гыч, вэс шоншам тидэ олма нумак шэлми, сай олма нун вошттыржым шуйат.

2. Вэс тунькын тыгэ шуйат. Мландэ воктөчырак дичокым пучкын шуэн омартажым күзэ дэнэ шэлит. Сай олма нун вошттыржым туньжым ишкэ гайым ыштэн шэлэмшн пуртэн шийдат да, шидыч, шун йа замаска дэнэ шуймо вэржым иштэн шындат. Вошттыр кушкын шинчэш.

3-шо шуймо тыгай. Дичокым иштэк икшэ күзэ дэнэ иканашгэ пучкын шуат, сай олма нун вошттыржымат (дичок күжгытмак палыт) йштэк пучкыт да, пучмб дэнэ пучкым ушэн сайшн шурэн шидын шындат. Олма нум шуйэн шындымэкэ нуным йбршшн шындаш вэршм памдылман.

Олма ну шындашн вэршм ончычак күничэн памдылат. 10—14 вэршкөк калыт, торэш кутым аршышат шэлэ парэ күнчат. Умбал рокшым ик вэлыш, көргө рокшым вэс вэлыш луктын онгат. Лукмо рокым сай топгто чот шумб тэрыс дэнэ вараш сай. У тэрысым нигунам огыт парэ. Олма нум кок важык

дөч чак шындыман огыл, чак лийын итэ вэсылаи ұмылм шыгырым иштэн шойышта. Күгү лиймәкә олма ну, сайын ончыпио осая лаштыра лийәш; олмажат шуко шоч ш.

Олма пум йоршым шындымә.

Шуймо олма ну сайын купикын шумәкә (иктаж 2—3 ийаш), пуным күнчыйб выньәмбиш сайын шындыман. Олма пум шукожо шыжым Август Сәнтябрь тылышпә, мландә кылдымә дәч ончыч шындат. Выньәм йамдә. Кәңәжымәк күнчымо. Лукмо ұмбал рокшым, һа выньәмыштак мьландым пушкыдемлат. Садлан кьргырак мьландә ошо, чәвәр коиа шуан ок йөрб. Вожла кушкын шуньш шумәкә олма ну койын какшимаи тўгаләш. Мьландә сатлан шуан рок йөрб „суглинок“ пәш кәлиа. Адак вўд вожлан чак ок йөрб: олма ну пуженгә вож дәкә вўд шуан да, вожла шуан тўгаләш, олма ну кошка.

Питомияк гыч олма пум күнчән луктын мардәжәш кучьман огыл. Вожла мучаныжым пўчкәдән йамдә выньәмбиш тура шогалдән урат: ұмбаләс рокым кьргыш ситат, кьргысым ұмбақыкә; тушмак ик кок вәдра вўдым пийштыман. Тугә вожшо рокән сап кучалдәш; вожла мучан пўчмб дәнә тыгыдә шўртб шырчә вожла пәшарадын олма нулан кушкан виным колдаш тўгаләш.

Шындымә годым олма пумч вожшо мардәжәлан ыжән логал, тыгыдә вожла кышкын пушәнгылан виным пуән ок кәрт.

Вожла мучаным шындымә дәч ончыч күзб дәнә пўчкәдыман, йөрдымб вожлам йоршбш ойрыман; һаклакан пўчиб воктән тыгыдә шўртб шырчә гай вожла ләктәш.

Вожла пўчкәдымәкә пушәнгым выньәмыш тура покшәк шогалдат; ончычпә пушкыдәмдән йамдылмә лийман. Йырым йыр пушкыдо мьландым оштат, вара молю мландымат оштән йөрбмбч гай лакым ыштат, вўд оштан сай лийәш.

Олма пум утыжым кәлиш шындыман огыл. Вожлажә йуж дәч посна иланән ок кәт. Вожла тўгалмә дәч ик вәршок пўшкырак шындыман, әркиш пушәнгә садак вола. Пәш күш-

кат шындыман огыл.

Вўдым оптымәкә, шындымә пушәнгә йыр тошто тәрменм, һа пўшпырак олымым оштат, тугә рок ок пәнггәдым, вўдымат шуко маркә шога.

Питомияк гыч лукшыла олма пум вожла, адак пўчкәдышыла күчәкәмәш, садлан пушәнгә тьр шогаш воштырла-угышлам пўчкын күчкәмдат.

Олма пум мәннан вәрлашпә шойым лийшпәш ләкмә дәч ончыч пийндат. Шыжым лийшпәт ошәман тўгалмә годым.

Тўгалдыш ончымо.

Изи олма пун осалжә шуко умо: пукш, лйвә, молю тўрлб: лыштантымә пушәнгышпә лйвә, молю пишчалан кочшым әрыктыман. Чодыра чашышпә олма пуәш гусәничийй кәлийм кәгәә үшпә дәнә кылдыман. Мьландышпә осал пўк шудым күшман, рокшым пушкыдәмдыман. Күгурак лиймәкә олма пун угышлам, пўчкәдән күчкәмдәш сайын моштыман. Пўчкәдән от мошпә гын, тўкымат ок күл: пўчкәдыдәт олма пум тавам, олма шобькышым ышпәш лийәш. Чўчкәдб, чашкәр гай олма ну угышым шүәрәкын кодән, утыжым пўчкын шуман.

Угышла чўчкәдо лийәш гын, воздух сай ок логал. Чўчкыдо укшла кьргышпә шуко осая пукш талышпа. Адак чашкәр гайшпә олма шогаларак шоч ш.

Садланат умо угышлам) пўчкәдән кыштат.*

Варажат мьландым кәңәжым пупкыдәмдыман, шыжым 2 вәршок кәлгит олма ну йыр мьландым катманлат. Олма пуышпә рәгәнчйлам, понгылам (тушто лйвә, шугышпа шйлийн илат) нужат вожла гыч угыч ләккә моштырлаи пўчкәдат. Рўдо пушәнгым, кугурак угышпа тўнжым извәстка вўд дәнә шыжым йыгат.

Вўд опымо. Олма ну, груша вўдыжым йьратат. Мәннан мьландышпә лум вўдыжтб, йўр ситәнат пуәш. Кукшйрак ии годым вўд опымо сайрак.

Уагдымә. Олма ну вожла воктәнә мьландә һавыга гын, сайрак тәрисым

*) Ондак шойым, һа шйшым.

вакшман. Тэрыс вудыжтым шуко мар-
кэ куча. Тэрыс укэштэ суперфосфат,
томасшлак маннэ дэнат бандат: тугэ
олма угларак шочэи.

Уто койа тэрыс олма пум чоҗ куш-
тыктэи, саска шочмым изэмда, садлан
тэрысым күлэш годбм вэлэ шарман.

Угларак тэрыс лиймэ годбм млан-
лым от пушкыдэмдэ гынат, йбра. Кэч
куятат, олма пум вэрлан кэлшйшым
вэлэ шындиман. Олма пу сай кушкыи
сай олмам шочйактышо, вэрлан кэлшй-
шэ лийэи.

Олма пу олмам ок шочыкто гыи,
сайыи палэн налман: ала вэр сай огыл,
чаран олма пу, ала лывэ, шугыи ко-
чкэи, тидэ нэргэн чйла туцэмман,
шочдымбм палэн налман.

Энэж вондо.

Энэж умасэ вондэи вэлэ шочэи.
Ик кана шочмэкэ вондыжо кешка.
Тудып олмэи вэсэ шочынак шига.
Тугэ ийи чарныдэ энэж шочэи. Ад-
ак энэж вондо түшка брдижэлш шуко
вондыла носни вожанак кушкыт. Ава-

жэ дэнэ мыландыштэ нижым вэлэ
шогат Носна шогышо вондылам кук-
лэн палын кусарэп $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ аршын
коклаш шындат. Энэж вондо шуко
сорт уло. Сайын ончымантэ энэж ий-
йи эрэ шуко шочэи. Тэлылан энэж
вондым түшкаж дэнэ пидыт, вуйжым
олым дэнэ нугырат, кумык кок-түшкам
ваш пугыртэн кылдэн шындат. Шоным,
кодшо ийи энэж шочмо вондым пүч-
кэдэн кышкат. Энэж садым нэи ва-
шкэ шукташ лийэш. Ибрг олма нарэ
садыштэ 2—5 пуд энэжым муам ли-
йэш.

Шоптырвондо.

Түшкап кушкэш. Сатым кугэмдан
5—7 вэрипок кутыишын шоптырым
пүчкэдэн нэлыжэ угларак мыландын
кэрэдйман-пумал шынчалык гыч вож-
ла лийэи күшнысэ шынчала гыч веш-
тыраа кушкэш. Шоптыр вондым $1\frac{1}{2}$
—2 аршын коклаам кодэн шындат.
Шоптыр кок түрлыб шочэш: шэмэ дэ-
вэ йошкаргэ, шэм шотыр тутлырак лий-
эш.

Сурт паша кокла гыч.

Сонырнольан рожлашкыжэ домбо веш-тёррём чыкыман: адак пакчалы йоча вакшым бытэн шындаш лийэш: вакш йукым сокурколья ок йбрата.

Кольа дэнэ команкольям (курукольям) тыгэ ытарат. Ланчыкэш „мятное ма-сло“ манмэ эмми шындарэн кольа рожлам пэтыраш кўлэш. Кольа-шамыч кайат вэлэ.

Адак губка манмэ шынчан-рожлан клас сона ўштэм ўзгарым тыгыдш на-дэштэн ўйэш пуптылман (салман эн-дёман). Шэлэш ийнтэн сайрак лийэш. Вара тудым чот шончалтэн кольа ко-штмо вэрман кылкаш кўлэш. Тыгат нуным ытараш лийэш.

Шудо шырчымы, конга шэнгэлэ и-лэнэ изи кайкым покташ суртүйм түтүрйман. Адак шудо шырчык конг-мо вэрлаш торавуй (кандэ вуй) дўман шудым кэрэдэт, сакалат.

Ужгам, тулупым когаршэ кочмо дэч сондыкыш тыгэ онтыман: сондык пу-идашнэш цурысым шовалтат, тамака лыштаншым шынтат, вара тбшак ўмбал габым (тошак лэвэдшн габым) шарэн ковапшэ дэнэ ургымо вургэмбм рып шынтэн онтат. Тыгэ аяшш шумэш та-мэн адак тбшак лэвэдшн гаё дэнэ лэвэдш, адак цурысым шавалтэн тама-ка лыштаншым шынтат. Сондык кбргы-шко адак мамыкым, шитгарэнш нбртэн шышталы лийэш.

Муным шуко кийэн нужлдыманшын „вавалли“ манмэ эм дэнэ шўрман адак домбыжэн онтэн шандэт гынат ок ну-жло.

Шуршым тыгэ поктыман: вакшыш-ыш иктаж шырчэ арым шудым пыш-

тэ, шуршо-шамыч тулжак шўлйт.

Умдылам тыгэ ытараман: „сәледка“ манмэ колым нбргэн вўдшым умдыла илымэ вэрлаш шўрйман. Варажым ко-нгташ шокшын олдаш кўлэш.

Адак тыгыман шинчал вўдымат шинчаларак быргэн пўргалан лийэш. Шинчалан вўд дэнэ умдыла дбчэн нудэштўлйт, сичйкыжат огыт лий.

Адак умдыла илымэ вэрлаш шокшо нбшмўйым йбгаш лийэш.

Кузэ чызым чўчыдын мунчытыман? Иктаж тўрлб понгым погыман (айар-тымэ, осал ыштёмэ гйна ок нбрб). Погымо понгым конгаш чот контэн ло-жаш гаё шытэн шўтыдёмдэг. Тугайэ понго ложашым нэл крэмшм палйт, 16 мускал йтыш нбшмб кучам (шурэн чот тугудэмдшмэ йтыш нбшмат йбра), 10 мускал шўдаш ложаш шоктышым, 12 мускал тумльэгэ ложаш, 5 мускал почкалдыш нбшымш. Тидын дэнэ чы-лажымат иктэш вара шўдэш лугэн пэшкыдэ нбчыкым шынтат; туло нбн-чык дэнэ цуреш кўтытым изи чумыр-калаш шытэн онтыман. Чывэ йдэ араш-касат 3—4 чумуркаш нууман. Тыгэ чыван мунужо кугу лийэш, мун-чымыжат чўчыкыдёман, тэлэ коч муш-ча.

Шуршо кочшо шуншым амбарышнэ тй-гэ ытарйман. Кугу рўдо вондо (шур-дб) лыштаншым тўшкэлэй, нидын пуса-клян, шэлшылаш да монь шынтат: тыгэ шытэн кэчын шекланэн тўшкэланш погынышто шукшыжым почкалтан пу-птыт. Ик-кок арыа гыч шукшым ам-барышнэ тыгэ чылашк ытараш лийэш.

Вочным, пэчнэм моло цу атымат лавра,

пшнчбргымэ дэч тыгэ эрэкят. Вудым оптэн пшндатат, тушко изиш шоктын дэнэ ложапшым пшштат. Тугэ оптымым шуаш тўналмэшкыжэ пшнчыктат. Тыгэ пшнчбргыжэ эрна, вудшб сбсналан йўаш монь йбра.

Пэлтэўй (ушкэл ўй) пшнччалтымэ огыл гын, кочэн кэртэш. Кочыжым пштараш тыгэ пштымаш: лэвыктэн ўмбачын шонжым налын, чот когартымэ киндэ комым пшштап кўлэш. Шукат ок шого ўйын кочыжо пшта, когартымэ киндэ ком ўпшан лийын пшнч ш.

Кармэ понташ тыгэ пштиман: Аптекшштэ „лавровое масло“ маным йодман. Тудо ўйым талбака атэш (тэркэш, тальнкаш да монь) пшштэн тўрлб вэрэш пшндыман, тўрлб вэрэш шўралташат лийэш. Кармэ шамыч тудо ўпшым огыт йоратэ, тунамак тўжвакэ чоғэштэн лэктыт.

Нэр пшнчылтым пшнчал вўд дэнэ шўалтэн пштараш лийэш. Ик стакан пшлтэмэ вўдэш пшнчалым изи мўй совлан чырыкшым шулыктарыман.

Окна изрычышым тыгэ пшштап лийэш. Тэгытым изи тулэш пугыдэмэшкыжэ шолтат Вара лэмбжым шоктын садэ нугудо тэгытэн ншптылыт. Тыгэ ншптылмо тэгыт кидэш пшкым чарна гын, тудым кучылташат йора.

Шуршо дэнэ тий чывэ витаптэ лийдымашын тыгэ пштат. Чывэ вичап лэмжым альэ опшам пўргныкк пшудо пурак дэнэ вэрэн пшндат. Эн кўлэшнжэ чывэ вичам пшп эрэн, пшндарын кучап кўлэш. Эрэ лийшаш вэрч вичаптэ чыла вэрэжат татырым (рушлажэ извэсткам) пшрыман. Вакшаш олшм вискэ шўкат ок йорэ, куптургыжым кшпкыман.

Тараканым „бура“ манмэ эм дэнэ пштарыман. Тудым ондакшэ салмаш когаргымэш эндыман- Вара чот тугэдэмдэн тыгыдэ шоктэ дэнэ шокман. Варажым тудым нурса ложап дэнэ сакыр ложапшым налын пэлэгыч ыштэн варыман. Нуныптымат сайын шокман. Тыгэ варымым тэркэш пшштэн пшндылыт. Адак таракан илымэ шэлшылапкэ шавкалат.

Шыга, кармэ, пормо да монь кэгэжым чодыраштэ пшждымашын, кшчкымэ ўзгарэш, имньэ ковапштэшат, йынлан ышкэ шўргэшат тэгыт вудым альэ тэгытшымат пшраш кэлша.

Шун ибршбным чатнышым, шэлшым тыгэ тбрлатат. Шэлшэ атым 3—4 катыш сакырым пшштэн сакыр ўмбакаэ узшш вудым пшштэн тулшш пшндат. Сакыр вўд гайэ ви.пкыдэ лиймэкаэ тудын дэнэ атын шэлшым пэтйрат. Атым адакат чот йўлшб тул воктэн кучат. Лэвшшэ сакыр атэ шэлшын нурэн пшўла лийын пшэмэм пшнчэн, атын пэлшыжат чылтак пэтйралтэш.

Воштончымым пшжыдымашын шокшо вэрэш, кшчэ вочмашын пшндаш ок кўл. Шокшо дэнэ воштончымым илымэ вўдшб шула да томкала лийыт, ончап сай ок лий. Воштончымым арака, спирт дэнэ тыгыдэмдымэ поташ йбрб ыштэн мушкыт.

Муно шўкым арамэш кшшкыман огыл. Тудым ложап сэмын тйгыдэмдэн чывылан кочыш йбрб пуаш лийэш. Тугэ пшкшымэ дэнэ чывэ ондак мунчап тўналэш. Адак муно шўк ложапшым чома дэнэ прэзылан пшкшымашкэ пшштап пшп кэлша, тугэ нунын дулэгышт (лу ораташт) чот кшшкэш.

ЙЭП ЧЭРЫМ ПОРЭМДЫМЭ НЭРГЭН.

Тазалык кэрэк кбланат кјлэш. Шу-ко йэнг шуко годым бальницаш кон-таш огешат йарса. Йужо чэрым доктър дэч носнат парэмдаш лийэп. Адак кэ-нэта пижшэ осал чэрэмат доктър дэ-кэ каймэ дэч ожно порэмдаш тунгал—мэ сай лийэп. Вашнэ доктър дэч мийапи лийдымэ годым тыгэ эмлыза.

1. Пучмэ, ноштыктымо вэр гыч вур йогым чараш рокым, ломышым, моло шакшэ уагарымат ида-шавэ. Вур йогы-мым чараш йогымо вэрэп йандар лустрам (лапчыкым) чумыртэн пидса. Тыгэ огэш-чарнэ гын, вур йогымо вэр дэч кұшпчырак шовычо дэнэ чотрак пидса. Вур йогэн чарнымбөгтэ йандар лустра дэнэ пидса. Йога изи гын, шэлым пидса. Иктаж кэчэ гыч огэш-порэм гын, доктър дэчэ кайса.

Пучмо-руалмэ дэнэ вур шуко йогэн йэнгын калжэ йышынгжо пыга гын, йолжо дэнэ вуйым тбр ыштэн пынты-ва; вуйжым шокшо шовычо дэнэ Ырык-тыза; адак вишкыдэ чайым, шончалап вудым, уло гын изиш аракам йуктыза.

2. Нэр гыч вур йогымым чараш вуйым кумбык ида-сакэ. Шын шинчын йа ком-дык войзын нэрышкэ йушто вудым пушса; нэрым парнэ дэнэ пызыра-лын кучыза. Санггапат, нэр тунгешат йушто ночко лустрам кучыза. Ок-чар-нэ гын, доктър дэчэ кайса.

3. Вурын нокрымо годым тын гына кийза; вишкыдэ лэвэ кочышым кочса; изи ий падрашым нэла. Доктър дэчэ мийыдэ ида-код.

4. Уш логалын ушыжо кайшэ (вур-лыпэ) пэвгын вуйжым йушто вуд дэ-нэ нэртыза; налатырний спиртым уш-пунчыктыза; санггам, пылып тунгым, онгым, вуд лу йымалымат садэ спирт дэнак туржса. Ушыжо пурымбөгтэ адак наша, спиртым ушпунчыктыза.

5. Погынымаштэ, сјаныштэ, иктаж мо дэч лудмэ дэнэ уш каймэ (вурлымэ) годым, йэнгым нич пэрт гыч луксат, комдык пынтыза; чыэмжым кудапса, унтыжым, иолдышыжым мучыштарыза. Варажым уш эмлымэ ганьак эмлыза. Адак кидшым йолжым арака дэнэ тур-жса.

6. Мұшкыр корштымо годым мұшкү-рөш шокшо шұлым, ломыжым пид са. Адак „мятныя кашли“ манмэ эм-ым ик каналан 15 чүчалдышым пуза. Йол умбалнэ ида-кошт, пашам ида-ып-тэ. Кочышым пэп куштылгым гына кочса.

7. Пушкэдыктымэ-уншинчыктымо годым ик-кок кэчэ кокла, шуко кочкап-йуаш ок-күл. Пушкудо киндэ дэнэ пэлэ күйшэ муным кочкат гын, чайым, шолшо вурым (йүкшыктэн) йуат гын, йшкэ сита. Кок-кум кэчыштэ чэрэт огэш-пытэ гын, доктър дэчэ мийдэ иткод. Пушкэдмэ дэч ышкэ йштымэ йошкар уксус дэнэ аракам пэлэ-пэлэ йбрат. Тудым кочмо ончыч ик чарка-лэн кэчэп ик-кок кана йуаш лийэп. Игышывэ влаклап пэп изын пуаш кұ-лэп. Нунылан пушкэдмэ дэч „Бот-кинския кашли“ алэ „Инозэмцэвы кашли“ манмэ больница эмымат йук-таш лийэп.

8. Вуран пушкэдышым доктър лэч посна йыгарап ок-лий. Игыпывэ-влак тылзыпкэнат киат. Ты чэр дэнэ чэр-ланышэ йэнгын тутып тјгэ лэкмыжэ шуэп. Лэктэшат пэп пэгал гына пушкэдэт; пушкэдышымэ вуран лийаш. Сэдэ чэр дэнэ кышынэ турлэ кочышым, ужал пастам чылт ышжэ коч. Шолшо вуд дэнэ, шолтымо шб-рым гына кочшо. Сэдэ ч рынат пиж-тэ настажэ (бактэрия) пушкэдышымэ-мат-ийлт ыптэн эрыктыза.

9. Шорын нэртдэмэ дэч шужэн ик стакан шинчалан-киар вүдэм йүза. Тугэ огэш шорыкто гын, „касторка“ лүман лекарством ик шүр наньым (совлам) йүза.

10. Сүванэш вашкэ шүтлаш күйүктүмө шоганымат, мүй йөрө ложашымат пидаш лийэш. Шокшо пучымышат йөра. Шүймөнгө нэржым шүтэн йоктарыза; вэс вэрэ паждымашын вэржым пэш йылт мупса. Сүванан йэнг мончашкэ инжэ-кошт.

11. Шокшо вүдэш, күртнэш когаргышэ вэрим йүштө вүдэш шукирак кучэн, ложашым, ош-порым (мэлым), уло гын сода манмэ лекарством пидса. Сэдэ наста влак укэ гын, күчүмө парэнтым, кэшйрым нүжэн пидаш лийэш. Почко шунат, нөшмө үйат йөра. Когаргышэ вэр вүдангын овара гын, вүдшым имэ дэнэ шүтэн йоктарыза. Коваштыжым вэс ида-коктарэ (ида тбрвалтэ).

12. Йүштө мужо (кылмыктэн толаштарышэ) чэр йэнгым ик ганьэ ок-кучо. Ик кэчэ кок кэчэ, кум кэчэ кочат куча. Йүштө мужо купан вэрйштэ, адак йүран набытыштэ лийэш. Тудым пытараш кучумыж дэч 4 час ожно доктор күйштүмө сэмын „хина“ манмэ лекарством йүза. Хина ок-лий гын, арымимат чай сэмын кэчэш 2—3 кана йуаш лийэш.

13. Кылмэн нэлэмат гын, укэ виэдым пытарэн йол үмбалнэ ит-кошт. Куншо эгыжым чайныкэш полтэн йүда, шокшо вакшышэш шокшын лэвэдэлт воч. Эгыж укэ гын, нистэ пэлэдийшым, куго рүдө вондо саскамат йуаш лиэш. Тыгэ йүүн пүжалт малэн киньэлэт гын, палтак порэмат. Эгыж дэнэ чайым йүүн пүжалтын угуч лэктын кылмэт гын, тулэчат чот чэрланэт.

14. Йүштө вүд йүмө дэнэ, пүжалтын йүштышкө лэкмэ дэнэ йүжо кунам логар коршта. 4—5 кана логарэдым шончалан вүд дэнэ шүйалтэт гын, колтымйжо йалт нгыта.

15. Нокырышат кылмэмэ дэнэ лийэш. Пэш осал огыл гын, 2—3 кэчэ пөрт гыч ит-лэк, онгашэт шэлым, үйым йыгэ, шөкарым (сакырым) йүладэн коч; уло гын, энжым чай ганьэ полтэн йүү, пүжалташ тыршэ, вара шыта. Огэш-пйтэ гын, доктор дэкэ кайэ.

16. Могыр дүгүштымо (удырыш) дэч пумо гым (мазьым) кузэ йыгыман? Могыр дүгүштымө чэр тыганьэ. Йэнг коваштыштэ изэ гына тыглай шинчаш койдымо пудий лийэш. Тудо коваштым күнчэн пикаланжэ корным штылэш; тугэ күнчүл коштыж дэнэ мोगырым пэш чот дүгүштыктара.

Пэш шыгырыштэ, лавран шакшын илымантэ, ик вакшышпэп малымэ дэнэ ик вургэм чиймэ дэнэ садэ изэ пудий-влак чэрлэ лэч таза йягланат нжыт.

Ик йэшйштэ шукийн чэрлайымэ годем чылаштымат ик канаштак эмлаш күлэш. Укэ гын, иктэ эмлэн порэмэш гынат; чэрлэ дэч тудлаш чэр адак нжэш.

Доктыр пумо мазьым тыгэ кучулташ күлэш:

Могырым мончаш пэш чот пүжалтарэн, кукшын шытэн үштат; вара чыла дүгуштымо вэрэш, ййрракшат туржын йыгэг. Тыгэ йыгымөнгө йандар тувурым чийэт, малмэ арвэрим, вакшышымат вапталташ күлэш.

Дүгүштыш пудийым пытараш вэрч, куданымэ тувур-йолашым кон вүдэш шолтэн муникаш күлэш.

Каласымэ мазьым кэчэ почэла кок-кум кэс йыгап күлэш. Варажым адак мончаш пурэн, кунгыражым мупкуштын, йандар тувурйолашым чийэш күлэш. Малмэ вакшышымат садыгак вапталташ күлэш.

Мазь дэнэ эмлыман сай да, йалт укэштэ карасэмымат кучултыт. Адак мончаш мोगырым нулго уа дэнэ кыренат дүгуштышым пытарат.

17. Мэл шэлмэ дэч пэл чай паньэ „сода“ манмэ лекарством йүза. Ош-пор кочкынат мэл шэлмэ нгыта.

18. Кишкэ шинча (кишкэ вуй, нарньа күч нуалман) дэч коктап, возакэш күйыктэн соганым пидса.

19. Кидэш лийшэ шыгыльэ-влэным пытараш күчымө пйла падрап-влакым пидса.

Адак шыгыльым кочэ олма дэнэ шүрат. Кэчэ мучко 6—7 кана шүраш күлэш. Шүрмө годем эрэ вэс пүкыш күлэш 7—10 кэчэ гыч шыгыльэ шэмэмэш да, катлэн вэзэш.

20. Логарэш кочмо годем иктаж мо шинчэш (кэрылтэп) гын, пу үйым

йүүн укшинчаш тыршыза. Укә гын, доктыр дөкә кайыза.

21. Кзамык (идырган) шукыжым изэ-влаклан пижэш. Тунарак осал огыл; әм дөч поснат пыга. Тугә гынат кзамыкан игышывым йүштө дөч пәш саклыза. Кочышым куштулгым пуза: полтymo шорым, ләлә күйиш муным. Кзамык вашталман чәр.

22. Шәдра лүман чәр дөнәт изьэ-влак кият. Чәрланышын кидшә, шүргыжө кумушо кәчылан йошкарга; угыч кок кәчә гыч ош вүдан чүнча-влак ләктыт. Адак 3 кәчә гыч чүнча вүд шүйәнгәш. Иктаж 5 кәчә гыч чүнча шүй пүтлән йога. Чүнча-влак шүй дәнә койкатат тәвалгыт. Шәдра пәш осал, вашталтшә чәр. Пижмыж Монгө доктырлан каласыза.

Шүргө ләкылан лиймә дәч, шәдыра дәнә кийшылан шүргым удйраш әркым цумо ок күл. Шинча пужлымо дәч, шинча чүкыдын борпий вүд дәнә шүалкалән шогаш күләш.

7 ий коклан әрә шәдырам цүкыкташ күләш, вара шәдыра ок пиж.

23. Рәвматизм. Кылымә дәнә йужо годым кид альә йол коржәш; тудым рушла ревматизм маныт. Тидә чәрым мүкш пушкылко дәнә пытараш лийәш. Кәнгәж кәчын 10—11 шагат годым мүкшым мүшкуржө гыч күчән коржмо вәрәш шындән пушкылыктат. Әрлажым садыгак күчән кок мүкшлан пушкылыктат. Кумушо кәчын күм мүкшлан, нйлымшәшыжым нйлытлан; тыгә вәчын ик умдылән артгырат (йәшарат). Тыгә 50 кана мартә пушкылыктат; 50 канаштә—чылажә 1275 умдо пушкылыктат. Йужо йәнг вәчын пушкылко дәнә вуйжә агыргән йорлаш тунәләш гын, тудлан пушкылыгтым иктаж кок-кум кәчылан чарнаадаш күләш.

Тыгә лиймә тошто мут-гычат налә: „Мүкш күчүшын лужо ок нойо“ маныт. Мүкшым күчултышо йәнг мүкшлан йалтак пушкылыгтыдә илән ок-кәрт; садылан мүкш пушкулмыжә тудлан

шәдра лүкмо сәмынак ончыкылан әм лийын шога.

Утән (йымән) ноқырмаш (рушла кок-люш). Ты чәр изэ-влаклан лийәш. Тыгә әмлыман: 5 шоганым әрәктән цүкыдән ик стақан сакыр ложап (пәсок) дәнә йбраш (вараш) күләш. Ик стақан нарйрак вүдым нйштән кидә лүкмо дөч вара конгаш шыдат. Йүд вошт шинчән әрлан әм йәмдә лийәш. Вүдшым чәрлылан кәчәш кок кәча ик чай наньә (совла) гыч (ик наньәлән) йүкташ күләш.

Әнзәма манмә лүгүштыш чәр. Чүнча олмо гайә койын могырәпн йошкаргырак йыргәшкыла лийыт. Йужыгунам изыш вүдшат лийәш. Тыгә әмлыман. Ик наньә әрә тәгыт, ик наньә шүймө үй муно октәйм йбраш күләш. Ты йөрәшым кәчәш күм нл мартәтәт күгүштәймә вәрәш йыкташ күләш.

Трахома манмә шинча чәр. Трахома пәш осал, вашталман чәр. Тыгә лийәш. Шинча йошкарга, шинча вүд йога, волгыдо ваштарәш ончаш ок лий, шинча йыма, ошма цурымә ганьә чүчәш, йүдым шүйәнгым шинча вәш пижәш. Ик-кок тылзә гыч шинчаш чүнча-влак ләктыт, чора кушкәш. Йужыгунам шинча цун кадыргән шинча кәргыш цура. Вара йәнг лу опкылышкат уждымо лийәш. Тыгә шинча пәтыралтәш. Әмлыдәгәчә илән вара сәмым шинча сокырат лийәш. Садылан ты чәрым вәшкәрак әмлаш күләш.

Пәш әрән (чаткан) илышә йәнлан нйжәш гын, ты чәр шкә сәмынжат цытән кәртәш да, нйтымыжмөнгө шинча комдыпәш кәргәш цун ләктәш тунәләш; ту цун шинчам шуркала, ончаш әркым огәш цу; тудым цытараш манып чәрлә-влак чывытан дәнә күрыт; тугә гынат пытараш ок лий; күрын кышкыма олмәш угыч ләктәш; ләкдыманшын вожшыгә нүжән налаш күләш; тыгәжә доктыр гына йштән кәргәш.

Трахома чәр пижмөнгәк доктырлан ончыкташ күләш.

Тыгай эм шамыч суртышто эхсыдэ лийжэ.

Английская соль. Шорин картдымэ дэч. Изи икшивылан пуаш ок йбрэ.

Анисовые капли. Кокырмо годымлан пэш сай. Кугу йынглан 8—12 ччалдышым, икшивылан 3—6 ччалдышым вүдэш ччалдарэн пуман. Кэмэш 3—4 кана пуаш лийэш.

Борная кислота. Умша, логар шфалдаш пэш сай. Ик стакан вүдлан ик чай совила кислотам пыштыман.

Валериановые капли. Вүрлымэ, ййжын каймэ годымлан пэш күлэш. Кугу йынглан 15—20 ччалдышым, изи икшивылан 8—10 ччалдышым пуман.

Гвоздичное масло. Пү корыптымэ годым мамыкым нөртөн пү рожыш пыштат.

Двууглекислая сода. Мэл шэлмэ годымлан. Ик стакан вүдэш пэл совила тидэ содам пыштэн йўйт. Адак шокше вүд дэнэ когаргымэ годым шаваш йбра.

Иноземцевые капли. Пупкэдэш годым кугу йынглан 15—20 ччалдышым, изилан 5—7 ччалдышым пуман.

Капли датского короля. Кукпо кокыртыш годым кэчылан 2—3 канайўйт.

Кугу йынглан 15 — 20 ччалдышым, изилан 5—10 ччалдышым пуман.

Насторовое масло. Шорын кэрдймэ годым кугу йынглан 1 кочмо совила, изи йочалан 1—2 чай совила чоло пуман.

Мятные капли. Укшынчыкташ толашымэ, мўшкыр коштымэ, пупкэдэмэ годым кугу йынглан 10—15 ччалдышым, икшивылан 3—5—10 ччалдышым пуман.

Адак пү корыптымэ годым мамыкэш нөртөн пү рожыш пыштат.

Йод. Чыкш годым, амандарымэ, пуалмэ, пүчмэ вэрэш шуралдат.

Нашатырный спирт. Йонлэн каймэ годым, вуй аныргымэ годым, нэр пөтбрынымэ годым нэрэш шупшыт.

Салициловый натр. Қылмыктымэ (лихорадка) годым кугулан 8—10 грамм, изилан 3—4 грамм пуман.

Хина. Қылмыктымэ (лихорадка) годым. Кугулан 5—10 грамм, изилан 2—5 грамм пуман. Чытырыкташ тўналмэ дэч 3—4 шагат ончыч пуаш күлэш.

Вольык ончымо.

Шужэн илймэ ийыштэ сар год о дэч угларак вольык катыкэмын кайэн. Шужэн колмо дэч утлашлан сурган оза шамыч вольыкыштым, ик радам-мынбар күлэшыжым кодэныт да, чыла кочкаш шүшкыл пйгарышг. Йорлырак шамычшэ кодмо сурт тармангэ, мынбар улыяым ужалэныг. Шужымо ий пйзырал кайыш. Вольык улмым 1922 ийыштэ тйгэ шолэныг:

Кантонлаштэ.	И м н б э.			У ш к а л.			Ушкыж.	
	Пашачэ имвьэ.		Талгудо 1922 ийыштэ.	Шолдыра.		Тува 1922 ийыштэ.	Шолдыра.	
	1922 ийыштэ.	Ок ситэ.		1922 ийыштэ.	Ок ситэ.		1922 ийыштэ.	Ок ситэ.
Чарла . . .	12713	31857	2087	17052	19286	3387	159	426
Чыкма . . .	7816	9643	2707	7977	19286	4229	86	200
Шэрнур. . .	15328	55309	—	18580	110618	—	150	464
	35857	96803	4794	43409	149190	7616	395	1090

Тйгэ таблицэш сар дэч ожнысым ончыкган ыш лий. Марий күндэм түрлө тйгыдэ элла дэн лийын да, свэлэния погаш лийын огыл. Кантон гйч налмэ свэлэния дэн гына ончыктымо. Шэрнур кантонысо вольык 1-э ийульлан налмэ свэлэния дэн, а вэ йштыным 1 йанварь год о дэнэ Чыкма дэн Чарла кантоньшто Шэрнур гай вольык папа пужлымыла ок кой.

Сайын мыландым ачалэн, вэс түрлө сурт пашамат ончылтэн колдашлан мэмнан кундэмлан 96.809 имнъэ күлэш. Кызыт 35.857 имнъэ вэлэ.—60.952 имнъым ала кушто муышаш!

Эн пугырак тьгьдэ вольык кучымо изэмын, (шукыжо (б на-лан логалэш). Адак ўшкыж пэш шагалэштын. Шот поштэк ул-кал шамычым түлө вуйаным ыштыкташ чылазэ 1090 вуй йандар ўшкыж күлэш. Мэман 395 вуй вэлэ кодьн, тудат, кэ шынча, ала сүрэтшэ вэлэ. Тидэ эк ык иктаж коло ийлан лийын. Садлан кузэ гынат, ўшкыж шамычым орышташ аднаш төчымат. Эрэ парня вошт күтыман огыл.

Урлыкаш вольыкым ашыза.

Мыландэ пашам ончышө пөлкан ой поштэк тэний мэмнан кундэмштэ 395 ўшкыж вэлэ кодьн. Урлыкташ вольык кучымо вэр шагал ыльэ. Ыльэ гынат, мари-шамыч акым түлэн шкэ вольык-шым коштыктэн огыт ул. Адак „ай-да, иктаж изи, туна ўшкыж дэн уш-калжэ коштэш гынат, сөснам ок ыштэ, ийрэзымак ыштэ,“ маньн илэныт. Сай урлыкан ўшкыж дэн ушкалжэ коштэш гын, таза кацап ийрэзэ лийэш ыльэ, вэсканат тундэч сай урлык лийэш ыльэ. Крэсаньык тидэ пашам шкат сайын шинча вэт. Таза дэч таза лий-шаш, туйо дэч туйо тукым кайа.

Сар мөнгө вольык пашам тазалык могыр гыч ончэг гын, вольык лочэшт-тым раш палэн налаш лийэш.

Йалла йыда тэний ик таза ўшкы-жымат, ожымат огыт кучо. Уло гынат, туна ўшкыжым гына ужат. Ожно ўш-кыш кучылтмаштэ шот дэч посна ыш-тэныт. Иктаж марий ўшкыжым кучаш. урлыклан гына пукшэн орышташ тў-галэш да, ўшкыш кабармэш орыш-тэп ыльэ. Шонго ўшкыж вара урлык-лан йбра мо? Йорымо огыл, тудо уш-

калым гына локтылэш. Урлыклан ўш-кыж 1-3 ийаш вэлэ йбра. Адак ўш-кыжын гукымжым шэклаваш күлэш. Урлыкаш вольыкым ий йыда вольык пэршыл дэч намийэдыл ончыкташ. С-рэтшэ лийжэ вэлэ, толкыжо укэ гын, пайда ок лий.

Ик марда баллан кок-кум таза ўш-кыж сита. Тидэ ўшкыж-шамычым озаштлан орышташ нэлйрак лийэш гын, нунылан йал дэнат полпаш лийэш. Ожнат шуко балыштэ тыгэ ыштэныт. Ушкыж пукшаш шагал гыч вэрэштэн, пайдэжэ чылаланат төр лийын.

Урлыкаш вольык орыштэ сурт па-шана ончык ок кайэ. Вольык укэ-тэ-рыс укэ, тэрыс укэ-киндэ ок шоч. Адак тусло вольык лийэш гын, шөр-торык утымаш лийэш. Шылат ушна—эн тутло кочкыштэ лийэш. Кызыт ма-рий-ватэ кэчэ йыда кугузал-дэн йрла. Марийжэ шөр-торыкым от пукшо, ўм погэт, ужат, маньн ватыжым вурса. Могай ў? кэчылтэ канга ушкыл дэч чай корка дэч утла от дүштө гын.

Вольыклан шокшо вүтам ыштыза.

Нудэштмэ йүштө годым марийын вольыкшо оман гай рьжын-рожин вү-таштэ туртын чытырэн шога Ик коро, элшышаш вүтажат марийын укэ. Чо-дыра гыч, альэ корно гыч иўжалтшэ

имнъэ толэшат, тудым лэон-лэон иўж иланым йүшто вүташ шогалатат. „Шо-кшо вүташтэ имнъэ шагал кочкэли, садлан туйэшка“, маньн крэсаньык марий шамыч. Чынак йүштө вүташтэ

имнэ, моло вольыкат мўшкыржэ торэп каймэш кочкэш. Тыгэ гынат, пайдажэ укэ. Яра керым гына локтылэш, утым кочкэш. Нойышо имным йўштышот кылмыктэн шолгыкташ ок кэлшэ, вашкэ чарлана.

Йужо суртан озан шокшо вўтат уло. Нойэн толшо имным тудо вигак шокшо вўташкэ нуртэн шогалда. Вара могайрак шокшо вўташт? Ик ой манаш, нурэн гын, кок минут дэч воч шолгэн от турко. Тўргоч йўша, йуж (воздух) нэлэ,—шўлап йёсэ, волгыдо пёрчат укэ. Тыгай вўташтэ ўтларак гына вольыкым локтылат. Тыгай вўташтэ во-

лык вашкэ туйэшка, чарлана.

Вольык садак айдэм сэмьнак пўла вэт. Сай йуж кўлэш. Бэчын волгыдо кэч момат ылаптараш полша-садлан вўташкэ волгыдо пурьмо—окнам кугум йыпташ кўлэш, а мупкыndo нурман рожым огыл. Йуж сай лийап тўныкым лэваш коч йыштыман. Вўташотэ пугырак шокшо ок кэлшэ, ик марда шокшим кучыман.

Йўштэ вўташтэ кэч могай вольыкат лынг кормам кочкэш. Каншэ ок ужно, ушкал шорьмат шагал пуа, огэшат бртланэ. Чыла вольыккан шокшо вўта кўлэш.

Вольык чэр нэргэн.

Кэрэк кунамат раш шинчдымэ кёрго чэр дэнэ чэрланылэ вольыкым пушкэдыкташ тэчыза. Сайын шорэш-шалэш гынат, пушкэдыкташ шорым, шовым йа шовын вўдым йўктыза. Чыла могыржым олым дэнэ туржса. Тыгэ туржмо дэнэ вольыкын могыржым шокшэмда, кўмылжым нурта. Шинчдымэ чэр эмлаш доктырым ўжса.

1. Шодо кылмымэ дэнэ вольык тыгэ чэрлана. Тидэ чэр могырым ожно йўштэмда; имнэ чытыра; варажым шокшэмда: вольыкын вийжэ пыта, нэр рсжым кугэмдэн нэлын шўла, кўчйкын кукшо кокыртышын кокыра, уншаж дэнэ нэржэ, шивчажэ кукшо, йошкаргэ лымт. Тыгэ чэрланышэ вольык ок коч, шуырак йўаш тэча; шормо-шаламьжэ шагал лнэш. Вольык огэш-воч. Тй чэр пэн нэлэ, осал; имнэ-влакын шодышт вашкэ шўйэш; нуно тунам вара колат. Тйгэ чэрланышэ вольыкым кукшо олымэш йыкэштшым ойырэн шогалтыза. Варажым спирт дэнэ йа скиидар дэнэ нёртымо олым дэнэ могыржым мучко туржса; пўжалтараш тэчыза. Кочкэш гын, изыпш шудым пууза, шўлым ида-пу, ўмба-ўмбаж лэвэрак вўдым йўктыза.

Пэнэ чет кокыра гын, тыгэ йыштыза. Вэдрашкэ тыгыдо шудым йыштыва, ик панэ (совла) скиидарым йа тэгытым ушыза; тыдым шокшо вўд дэнэ когартышат чэрлэ вольыккан вуйжым сэдэ вэдрашкэ чыкыктыза; вуйжым иктаж

мо дэнэ лэвэдса; вара вэдра гыч лэчпэ пуш вольык нэрышкэ нурат вольык йра, пўжалтэш. Тыгэ чэрык час-шогыктэн вэдражым налза; вуй лэвэдмэ ўзгаржым кошкымэшкыжэ ида-нал, укэ гын вольык кылма. Тыгэ эмлэнат вольык доктырлан каласыдэ ида-код.

2 Шокшыньэк лиймаш. Пашаш пўжалтшэ имным пэн мардэжан вэрэпш шогыктэт гын, пўжалтмьжэ шытымэ лэч ожно йўктэт пукшэт гын, имнэ чэрлана. Тыгэ чэрланымым „шокшыньэк“ лнэш маньт. Шокшыньэк лиймэ годым имнэ ончыл йолышт-влакым вашкэ-вашкэ налэш; кукталт каймэ гайэ кайа. Тунам имнын могыржэ йўштынат-шокшынат чучэлш, имнэ огэшат-коч, Тйгэ чэрланышэ имныла-кум кэчэ мартэн сэдэ эм-влакым пуаш лийэш: 1) Шэрэ пёрым ик-кок бутылкам; 2) Ик кремга нёшмо йўым, ик панэ шёнчалым бутылкаш пыштызат вўдым тэжэн йорыза; 3) Ик стакан шёнчалым вич стакан лэвэ шовым йорыза; 4) Шёнчалан кнар вўдым ик каналан кум-ныл бутылкам йўкташ лнэш. Сэдэ ныл тўрло эм гыч имнылан иктыжым огыл иктыжым йўктыза; йо-нышт-влакым кэчэш кок-кум кана 1/4 часлан кукшо лустра (лапчык) дэнэ нунжо ваштарэш турьжса. Тыгэ турьжмэнтэ йолышт-влакым иктаж шокшо настэ (узгар) дэнэ пугырэн лндса.

Имным мардэж догалтымэ шокшо

вэршптэ кучыза.

3. Чэсотка (лүгыштыш, Удыртыш) имньэ оржаж дэнэ почэшыжэ лиэш. Имньэ лүгыштымо вэржым йыга. Тугэ удырэн чэр могойржо мучко кайдымашын тыгэ эмлыза. Ик кремга карасэм дэнэ 8 1/2 кремга нөшмо ұйым йөризат, удырмо вэрэшйжэ витарэн пунжо ваптарэш шүрйза. Огэп-пйтэ гын, ик арныа эртэн адак йыгыза. Ик пагытак (жапыштак) имньэ кйчкымэ чыла арвэрым (узгарым). шөрмыч, торга йоткэ (сраньэ) сэдэ эм дэнэ йыгыза.

4. Кэлшитардэ шпшымэ брмычак да омыта дэнэ имньэ туп, он, вачэ пуалэш. Пуалмэ вэр шокто гын, йүшпте вүдым, ийым (шокпэмэ йэда вапталтылын) лустраш (лапчыкэш) пидса. Адак йүшпте вүдэш нөртэн шуным пидаш лиэш. Пуалмэ вэр пшкыдэмгын гын, тудым дустра дэнэ туржын, скинидар дэнэ йөрыммо аракам йыгыза; вара шокшыракын пидса. Вара: ым омыта логалмэ вэр пушкыдэмгынго ожно каласымэ ганьак эмлыза. Тыгэ шптанат пуалмэ вэр ок-пункыдэм гын, күзбө дэнэ шүтэн вүдшым, вүржым йектарыза. Варажыл йытын нөшмым йа киньэ нөшым шолтэн дустра дэнэ пидса. Адак локаш шоктышым да лом йжым шокпэмдэн кукшымыак пидаш лиэш. Тыгэ өмлэн пуалмэ ппта гын, лэвэ вүд дэнэ, дустра дэнэ мушса; йорашйжэ тумо түрлэм (шүжым) шолтызат вүдшым йыгыза.

Омыта пүйатын (суспан пүйатын, кйргин) суражжэ кштра (ксыра) лшмэ дэнэ имньэ шүй йыгалтэш. Тугайа имыым пашал н ида-кычкэ. Йонкаргэн шылыштэ шувэшкэ йыгалтын гын, йүшпте вүд дэнэ мушмат свта; какаргэн йыгалтып гын, тумо күр шолтымэ вүд дэнэ мушса. Тыгэ пшат йышымэ вэр кошкымднгго нөр-шмбалым йыгыза; вачнаш кешаштым тервэн иданал, шнкэ эркын вочпо. Моло түрлө наста дэнэ йорам ида йыга.

6. Ормынчан дэнэ омыта йыжал ижж вүд дэнэ күйнт. Тудым вүд дэнэ ук-сус йөрэ мушса; адак тумо, вүбө күрым шолтымэ вүд дэнат мушкаш ляэш. А пүйыж вүд күйыктылымашын брмынчак дэнэ омыта-портылым пшп эрэн кучйза.

7. Пурылмо-пуалмэ дэнэ тулэч моло сэмшнат вүр йогымым чараш пым, лу-

мым пидса: адак скинидарэш, ук-сусэш нөртэн лустрамат (лапчыкым) пидаш лиэш. Изэ пораш скинидар дэнэ нөшмо ұйым пэллн-пэллн налын йөрээш шүрыза. Кэлгын пуалмэ, пүчмб йорам имэ дэнэ ургаш лиэш. Ургыш лэч ургыш пэл вэршок кодалтэш; шүртым скинидар йөрэ нөшмо ұйын нөрташ күлэш.

8. Имньэ йолын накал (шаклак-пун) йымалжэ лавра дэнэ, ночко дэнэ пуалэш, шалыштаттэш, йоран ш, ұпшан пүй йсга. Тудым рушпа „мокрец“ манит. Тыгэ чэрланышпө пмыым йөлжым лэвэ вүд дэнэ. шовын дэнэ мушса; кошкымо йоражым, күжгэмшэ коваштыжым 3 арывашкэн кэчын эрыктыза. Адак тыгэат өмлат. Күчымб кэшйрым альэ паренгым нүжэн накал йымалаш пидит. Тыгэ пуалмэ шэлшпталтмэ шытымднгго коштымэ вэрлэжым мушкыт; варажым скинидар дэнэ ұй йөрэ налын нөртат.

9. Логарэш кочып монь шичмэ годым вольыклян ик стакан ношмо ұйым йүктыза.

10. Пушкэдшэ прэзвэ-влакым шолтымэ шөр йүктэн да эрэн (чистан) пукшымо дэнэ гына порэмдэш лянш.

11. Тэлым вольык тийзэгэш. Тиапшэ вольык могойрэш карасымд ұн йөрө налын йыгыза. Ик йыгымо дэнэ ок-пйтэ гын, арныа гычын адак йыгыза.

12. Пуалын шэлшпталтшэ ушкал водарым к: чэл 3 кана ук-сусэш. йа шөнчалан вүдэш нөртымэ шун дэнэ йыгыза; адак шовын вүд дэнэ мшкын шүшпмо ұн дэнат йыгаш лянш. Уй укэ гын, шэр: ксйат йөра. Чет пуалмэ годым каласымэ сэмшн чотырак йыгаш күлэн, водаржым шокшырак шнтэн пидса. Пушкыдэмднгго шуйжым шүтэн йектарыза, вара лэвэ вүд дэнэ мушса. Водар изьын пуалмэ годым, шөржым лүштэн шогымо сай лянш. Туганэ ушкалым шүко пукшан ок күл-йүктымб вудышкө 1 павьэ (сөвлэ) мончалым ийштыза. Шэлшпталтшэ чизэ-вланыш у шүшпмо ұйым йа койам йыгыза.

13. Вүран шондо дэнэ ушкал, шорык-влак шөшым нупэнгэ нөрым (мам). тыгыдэ нлэ воштырым кочкын чэрланыт. Тыгэ чэрланышэ вольыкым вэсэ вэрэ күгаш күлэш. Пушэнгым кочкын кертдымэ вэр укэ гын, воль-

пкым йктаж кэчышкэн суртышто ашныза. Суртышто тудлан шудым гына пукшыза, изыш шөнчалангэн лажаш вудым йуктыза.

14. Пушиэдшэ имным кылмыэ лэч саклыза. Пушкэдмаш алама кочыш дэнэ, кылмыэ дэнэ да монь лиэш. Пушкэдшэ имнылан кукшо кочышым нуза, лэвэ вудыш полтым ныштэн йуктыза; пасушко ида колто. Могыржым мучко олым дэнэ туржса. Йк бутылкалэн йлтын нопмым шолтэн йуктыза; вудышкб 4 наньэ(совла) ошпорым ишттыза.

15. Шорын-шалын кертдымэ имнылан пэл стакан ну йым йуктыза; укэ гын, ик-кок бутылка шэрэ шбрым; шовын вудымат лиэш.

16. Пушиэдшэ имным шокшо вэрэш шогалтэн могыржым олым дэнэ туржса, скипидарым йыгыза. Вудым шуко ида йуктб, кукшо шудо дэнэ шўлым гына пукшыза. Путырак шап пушкэдэш гын, огапат коч гын, тигэ ыштыза; 15 мускал арымным тугыдэмдэн лажашэш вуд дэнэ йбрэн кэчэш нылытэ пблэн нуза.

Вольык мушкыр шижмэк мынбар кэчэ гыч ышта.

Имнэ	340 кэчэ гыч.	Шорык дэнэ каза	154	"	"
Ушкал	235 " "	Сбсна	120	"	"

Сурт кайык мынбар кэчэ гыч цуктэн луктэш.

Нэмгя чывэ	26—29 кэчэ гыч.	Комбо	28—32	"	"
Чывэ	19—24 " "	Лудо	28—42	"	"

М у р = ш а ж ы ч.

1. Пышкәрмин укшыжым тодылам,
маньым,
Ик пүкшлан вәрчйн кодалым;
Олмапун укшыжым тодылам, маньым,
Ик олмажлан лийн кодалым;
Ломбо укшыжым тодылам, маньым,
Пәләдйшыжлан лийн кодалым;
Тидә шинчыпә изай панычшым
Кодаламат Бәләда,
Кумылышт кодәш шоналым. . .
2. Корәм пундаш шүнишкшым
Тә ода уж, мә ужныа;
Памаш үмбал тўтыражым
Тә ода шиж, мә шижйна;
Шәрә торык лапашыжым
Тә ода коч, мә кочкина;
Тәндан ужмо огәш шуда,
Нәмиан ужмо пәш шуәш.
3. Кандаш вәлан (ом) шовырәм
Памаш корнәш тўганыш,
Индәш нпан йыдаләм
Тав корнәш тўганыш,
Нәчәт вуйан (шый) шәргәшәм
Тәгәм нарныаш тўганыш.
4. Вичи күдәтым вончалаш
Ашнташ дәч вычкыж пуш күләш.
Ашнташ дәч вычкыж пуш куан
Тасма дәч вычкыж кольмо күләш.
Мотор дәч мотор уна ошчаш
Норсын дәч ныжыл пылмә күләш.
5. Луат кок куәт—төр куәт,
Иктыжат чыралыклан ок йөрб.
Луат кок каванәт, төр каванәт,
Иктыжат урлыклан ок йөрб.
Луат кок ўдырәт, төр ўдырәт,
Иктыжат мыланна ок йөрб.
6. Сар алашам кычкалым,
Сар сәнәтым пйшталым,
Рүзалталым, колдалым,
Луаткок пасу коклам кайалым.
Миалалым, шогалалым
Озанг кәвйт ошчыко.
Озанг кәвйт қоргыштыжб
Марйан шәрәт шәргә, манәш,
- Тудо шәргә шәргә огыт
Ужаш кәләш шәргә улман.
7. Кумлувичураш йыдалым пидальым,
Полтиньыкаш йштырым пидальым,
Кокшүдбураш погам ўшталым,
Кок тәнгәаш сывыным чналым;
Озан кумыл капиталта,
Нәмиан кумыл ўстәмбална.
8. Моско дәнә Илна коклаш
Норсын погам куалым;
Норсын истан мучашәш
Ока йолвам колталым,
Шокшо вүдәшат мушкылдалым,
Ләвә вүдәшат мушкылдалым,
Нурсын тўсейжат йш кайал,
Ока тўсейжат иш кайал;
Удыр ўмырымат илалым,
Ватә ўмырымат илалым,
Удыр чыриәмат йш йштал,
Ватә чыриәмат иш пытал.
9. Луат кок пүнчәт, төр пүнчәт,
Иктыжә вәлә мәггыллык. . .
Луат кок каванәт төр каванәт,
Иктыжә вәлә топтылык.
Луат кок алашат, төр алашат,
Иктыжә вәлә йоргалык.
Луат кок ўдырәт, мотор ўдырәт,
Иктыжә вәлә нәмианлык.
10. Варагыж мәрйин урәмәшжә
Аршанат пәлә лум лумин;
Усурт мәрйин урәмәшжә
Крәггәт пәлә чинчә йогән.
Йандәрә ўдыр Унанайжым
Чинчә погаш пйнгәйна;
Чинчым погән ок мошто гын,
Киндә погаш шогалтәна;
Киндым погән ок мошто гын,
Тәшакыш малаш пйштәна,
Тәшакәш малән ок мошто гын,
Конга йўмак пәтыгәна.
11. Пәзә әгәрн пасмалкыжә,
Куржын нурән, куржын ләк.
Чондан чон кәлиналәш гын,
Куржын нурән, шушпал ләк.

Чын шойа.

Удрамаш пөр йыг лийнэжэ

Илэн улыт марижэ дэнэ ватыжэ. Марижэ пашачэ, ватыжэ йолагай. Йолагай йыг йлжэ пашажым нэлылан шотла, вэсын пашам куштулгылан шотла. Салэ ватат пөрийыг пашам куштулгылан шотлэн.

Ик кана шыжым марийжэ орол-пөрт гыч, совет гыч, толын пура.

— Вара гачэ могай законым ыштаанда?—манэш ватэ.

— Тылэч вара пөрийыг паша удрамаплан лийжэ, удрамап паша пөрийылан лийжэ, манын законым ыштышна, манэш марийжэ.

— На, йолэм рудо!—манэш ватэ, марийжылан йолжым шуйэн шинчэш.

Марийжэ ватын йолым руда, тошакым шарэн малаш пышта. Эрлэнэ кочкаш шолтэн пукша.

Плат-толыт, жап эрэ эрта. Ватэ удрамап пашам кудалтэн да, пөрийыг пашамат ышташ ок моно. Шыжэ годым йозакым погат; ватэ йозакымат ок пыштэ; окса кычалашат ныгушкат ок кийэ.

Ик кана ватэ окна гыч он-

чалэш, луман йыг-шамыч понэтэй дэнэ толыт.

— Молан луман йыг-шамыч толыт?—манэш ватэ.

— Йозакым пыштышыч? Ват когырымат пыштэн от ул?—манэш марижэ.

— Эй, иумо! Кушко шылам?—манэш ватэ.

— Мэшакышкэ пурэн воч, огыт му—манэш марийжэ.

Ватэ мэшакышкэ пурэн возэш марийжэ мэшак анжым кылдэн, омпал йумак пышта. Понэтэй толын пура.

— Кушто ватэт?—манын йодыг мари дэбин.

— Ала куш кайыш—манэш мари, парняжэ дэнэ ватэ киймэ мэшакым ончыкта.

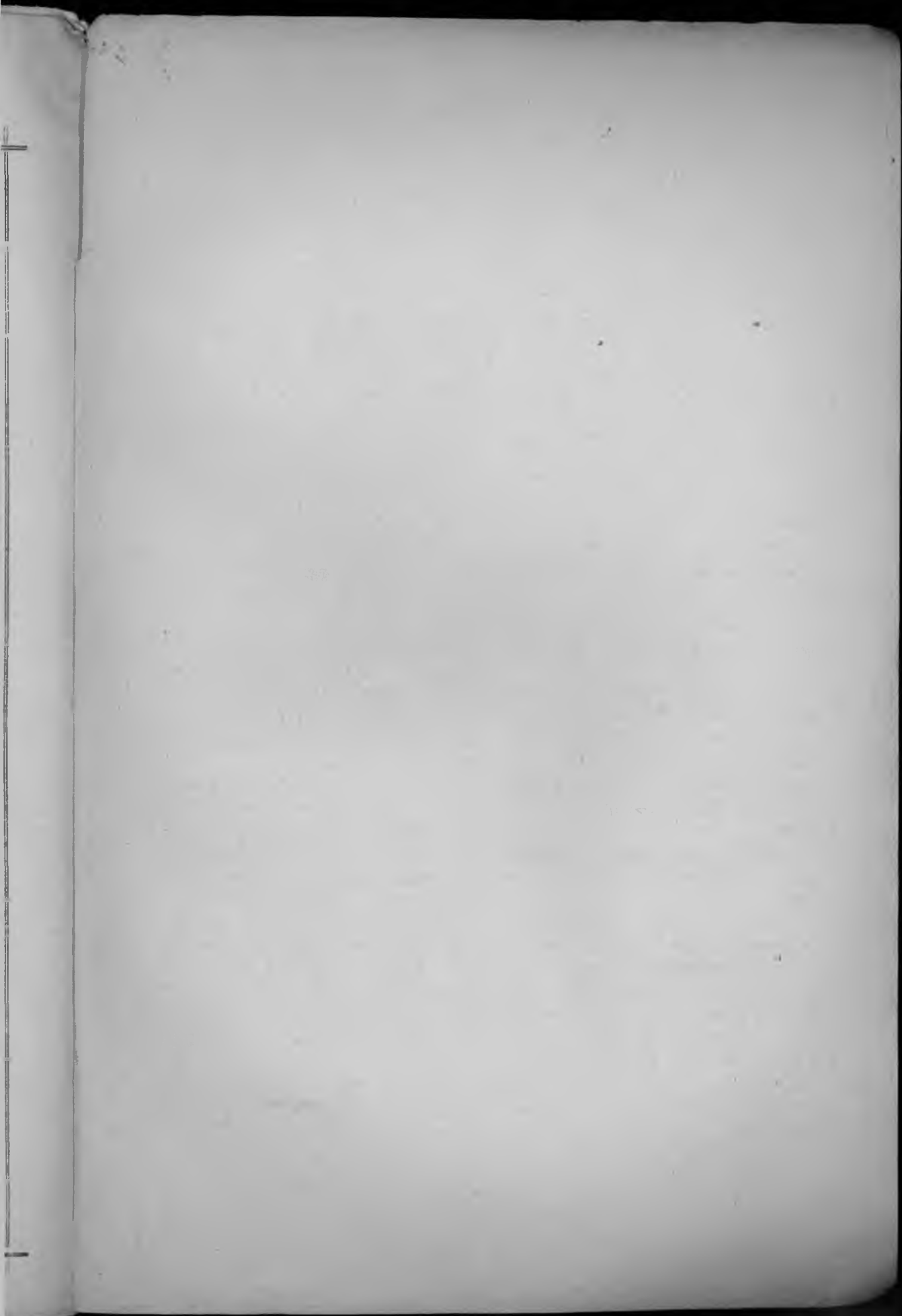
— А-а-а... тудо пылын кайыш! Йозак пышташ укэ—маныт-ватэт толэш гын, ойло: кузэ тилэ мэшакым кырэна, ватэты-мат тугэк кырэна—маныт да, омпал йумач мэшакым шупшыч луктыт да, савыркалэн кырат. Ватэ нй кычкыраш брын, ны мо... Кырат-кырат да, лэктын кайат.

— Эй, ачажэ! Вашкэ рудо!—манэш ватэ—эй, иумо, пөрийыг пашам удрамаплан ит пүрө!

Ч.

5771

7534

Мар. л.

4-138